

Facultade de Ciencias da Educación

UNIVERSIDADE DA CORUÑA

TRABALLO FIN DE GRAO

COS OLLOS DOS NENOS E NENAS:

Achega á percepción do contorno patrimonial nas aulas de infantil de Galicia.

CON LOS OJOS DE LOS NIÑOS Y NIÑAS:

Aproximación a la percepción del entorno patrimonial en las aulas de infantil de Galicia.

THROUGH THE EYES OF THE CHILDREN:

Approach to the perception of the patrimonial environment in Galician kindergarten.

Autora: Cristina Rabuñal Barral

Directora académica: María Begoña Bas López

Grao en Educación Infantil

Ano 2013

Resumo

Cos ollos dos nenos e nenas, tendo como paradigma a Tonucci (1983), busca reflectir a percepción que o alumnado ten do patrimonio (natural e cultural) que os rodea. Pártase dos postulados e experiencias realizadas e contrastadas que defenden a importancia do ensino do patrimonio nas aulas de infantil, nos que se traballan contidos que, ate non hai moito, estaban reservados á educación primaria. Realizouse un traballo de campo para a recollida de datos en 16 centros educativos distribuídos pola xeografía galega, coa finalidade de recadar a información precisa acerca do coñecemento e visión do alumnado de infantil do patrimonio do seu contorno. Analízanse os resultados acerca do seu coñecemento e téntase transmitir a visión que teñen, por medio dos seus debuxos e das súas descricións.

Palabras chave: patrimonio natural, patrimonio cultural, educación infantil, contorno.

Agradecementos

En primeiro lugar, debo agradecer a tódolos centros que me abrisen as portas as súas aulas, agradecer á súa hospitalidade, á excelente disposición que tiveron sempre para axudarme, por todo, GRAZAS NENOS, NENAS E MESTRES dos coles: CEIP Mar de Fora, CEIP do Pindo, EEI da Carballosa, CEIP de Artes, CEIP Álvaro Cunqueiro Mora, CEIP Gregorio Sanz, CEIP Mosteiro de Caaveiro, CEIP Plurilingüe de Andrade, EEI As Dunas de Panxón, EEI O Areal, CEIP de Bandeira, CEIP de Merza, CEIP de Monforte de Lemos, CEIP Virxe do Carme, CEIP Rosalía de Castro e CEIP Antonio Vázquez Vázquez. Grazas aos directores, directoras e titoras de aula de todos eles.

En segundo lugar, grazas pequenos, sen a vosa axuda este traballo non tería sido posible, grazas ás vosas palabras, aos vosos debuxos, á vosa imaxinación, á vosa creatividade. Sen vós este traballo non tería sentido. Porque sen vós, nunca imaxinaría como aparece neste debuxo a ferverza do Toxa, nunca imaxinaría tantos outros lugares como vós os vedes.

Por último, grazas aos compañeiros de viaxe que tiven no traballo de campo, á vosa axuda e apoio incondicional para resolver os problemas cos que nos atopamos, fixo que sen vós este camiño percorrido, non tería sido o mesmo.

Grazas a todos.

ÍNDICE

1.- Introducción	4
2.- Obxectivos	5
3.- Xustificación teórica	6
4.- Metodoloxía do traballo	9
Delimitación e orientación da investigación	9
Técnicas empregadas no traballo de campo.	12
5.- Resultados.	15
Introdución	15
Resultados por áreas e centros	16
6.- Valoración e conclusións	42
7.- Bibliografía	46
Anexo I: Ficheiro de elementos patrimoniais	50
Anexo II: Táboas de resultados dos cuestionarios	67
Anexo II : Recompilación do traballo de campo: debuxos e frases dos nenos e nenas.	77

1.- Introducción

“A ciencia ten por obxecto a construción dun mundo simbólico que se asemelle ao mundo das experiencias reais”

Arthur Eddington

Partindo desta afirmación de Arthur Eddington, un famoso astrofísico británico, poderase comprender moi ben o por que deste traballo, e que en resumo sería o seguinte: por que lles ensinamos aos nenos e nenas de infantil o que é un castelo dende unha foto, e tendo un castelo a 5 minutos do cole non imos a coñecelo en persoa? Como é posible que un neno que estude nun cole cuxo nome sexa: o dun escritor, dun mosteiro, dunha ferverenza, dunha praia, etc. non saiba o por que do nome do cole?

Co fin de contextualizar un pouco a orixe destas preguntas, é preciso que me remonte ás “Xornadas Formativas do Practicum II” dos días 6 e 7 mes de novembro, que se levaron a cabo na Facultade de Ciencias da Educación; houbo unha intervención que me chamou especialmente a atención: a das mestras do CEIP Graxal (Cambre). Elas explicaron unha experiencia innovadora que fixeron cos nenos e nenas de 5 anos das súas aulas: Cambre visto polos nenos e nenas. Esta experiencia consistiu en coñecer e experimentar tanto a historia coma os lugares patrimoniais máis importantes do concello (cruceiros, encoro, pazos, etc), para logo condensar todo iso nunha publicación: *Cambre: O noso concello, as nosas raíces. Guía Turística de Cambre vista polos nenos e nenas de 5 anos.*

Durante a explicación da experiencia, houbo algo que chamou a miña atención: se non fose por este proxecto, os nenos e nenas desa clase descoñecerían todas as oportunidades e lugares para ver e coñecer do seu concello. É dicir, non coñecerían o patrimonio (tanto natural como cultural) do seu concello. É certo que a diferenza de hai uns anos, xa non é tan común ver as familias ir de paseo polo concello e explicarlle aos rapaces cales son os elementos destacables da área. Ou esa imaxe antes tan común, dos avós cos pequenos da familia contándolles historias, da súa infancia, e que anos máis tarde, eses nenos e nenas que agora son adultos aínda lembran. Como tamén se acordan desas excursións ao río que había preto da casa, ou a historia dese cruceiro que hai nunha determinada praza, esas diferenzas poden ser o motivo deste descoñecemento.

Esta situación a vin tamén reflectida no centro no que fixen as prácticas e me produciu unha grande curiosidade. Isto me levou a comentala con amigos e familiares, e nesas conversas vin que esta situación parecía realmente estar estendida. En resumo, atopeime coa

necesidade de buscar unha conexión desta inquietude persoal co meu campo profesional. Coa realización do Proxecto de Fin de Grao, vin aberta unha porta que me permitía unir ambos temas. Así me propuxen coñecer realmente a visión que teñen os nenos e nenas do seu entorno, do patrimonio que os rodea (tanto natural como cultural). Ademais, me permitiu esta outra cuestión: por que non valoramos as cousas importantes que temos preto e si valoramos as que están lonxe? Así comezou esta investigación, esta viaxe por Galicia na que levei dúas premisas claras: que visión teñen os nenos e nenas do patrimonio que teñen preto? e, que saben del?

2.- Obxectivos

As motivacións anteriores e a xustificación e delimitación do obxecto de estudo, que expoño a continuación, se poden concretar nun obxectivo xeral e noutros específicos da investigación. O obxectivo xeral é:

Contribuír ao desenvolvemento de modelos curriculares que teñan como obxectivo o coñecemento de elementos patrimoniais próximos, a realizar polos diferentes axentes educativos e que teñan como destinatarios os nenos e nenas das aulas de Educación Infantil.

E os obxectivos específicos son:

1) Con relación ao marco curricular para a Educación Infantil en Galicia:

a) Descubrir, coñecer e comprender- segundo as posibilidades de cada neno ou nena- os aspectos que conforman a realidade, considerando as súas múltiples relacións e interdependencias, coa finalidade de ter construído un coñecemento sobre o patrimonio cultural, natural e social.

b) Ver o medio como un todo integrado, onde os elementos naturais e culturais se relacionan e se inflúen.

c) Identificar os distintos elementos patrimoniais que conforman o medio.

d) Interrelacionar aos nenos e nenas co contorno social, natural e cultural.

e) Abrir as portas da escola ao medio, nun ambiente que estimule a curiosidade e a investigación.

f) Fomentar que os nenos e nenas indaguen sobre o comportamento e as propiedades de elementos patrimoniais presentes no seu entorno.

2) Con relación ao marco pedagóxico e epistemolóxico no que se sitúa este enfoque educativo:

a) Facer unha aproximación ao coñecemento que teñen os nenos e nenas, de diferentes lugares de Galicia, dos elementos patrimoniais naturais e culturais próximos aos seus fogares a o seu centro educativo.

b) Facer unha recompilación da visión que teñen estes nenos e nenas do seu contorno patrimonial próximo.

c) Saber se nas aulas de Educación Infantil de Galicia se aproveitan os recursos patrimoniais presentes no medio do seu contorno xeográfico inmediato.

3) Con relación á elaboración do proxecto.

a) Experimentar diferentes metodoloxías de investigación etnográfica, que permitan acadar as premisas marcadas.

b) Elaborar un dossier sobre a visión e percepción dos pequenos empregando “material virxe”, é dicir, os debuxos e opinións dos nenos e nenas sen ser modificados ou analizados.

3.- Xustificación teórica

Neste apartado recóllense as principais achegas teóricas que fundamenten a base desta investigación. Estas axudarán a fundamentar esta proposta e a delimitar os puntos clave que orientan á comprensión e á necesidade de traballar o patrimonio cultural próximo dende os centros educativos.

Para comezar, na propia Lexislación da Educación Infantil en Galicia, no Currículo publicado o 23 de xuño de 2009, aparece recollida na Área de Coñecemento do Contorno a problemática da que trata esta investigación. No apartado das Orientacións Metodolóxicas para o Segundo Ciclo de Educación Infantil desta lexislación, destácase a importancia de facer saídas ao entorno do centro e aproveitar o seu potencial, ademais as saídas tamén serven para fomentar o aprendizaxe por descubrimento, como vemos en Benejam (2003), a conxunción das saídas, coa aprendizaxe mediante as súas propias accións, en contacto directo e mediando coa realidade, crean unha conxunción ideal para o aprendizaxe por descubrimento, todo isto, como insiste Benejam (2003), debe ter como obxectivos que o alumno observe, busque, constate, recolla, manipule e explique o que ve e ou descubra. Nunca

se debe saír por saír, é dicir, nunca se debe de facer unha visita ao medio sen obxectivos, sen un deseño e sen unhas actividades de apoio; este aproveitamento non finalizará xamais coa volta ao centro, os días seguintes deberanse crear situacións de comunicación e intercambio do que se viu e viviu na saída. En resumo:

Os nenos e as nenas aprenden grazas a súa propia experiencia persoal directa, polo que a escola débelle proporcionar oportunidades de aprendizaxe que permitan ao alumno, por si mesmo e por indución, descubra e constrúa os coñecementos (Benejam, 2003, p.7-8)

Un bo exemplo de todo isto levado á práctica, atopámolo en Cooper (2002) onde a autora propón como traballar unha saída a un castelo (situado no entorno inmediato do colexio), facendo actividades previas como interpretar unha fotografía da fortaleza ou inventar entre todos unha historia dela.

A partir deste sinxelo suposto, tamén se podería levar a cabo outra das indicacións metodolóxicas da lexislación como a aprendizaxe da noción do paso do tempo empregando como recurso o medio. Coa interpretación da fotografía do castelo, investigando sobre ela na biblioteca da aula, Cooper (2002) destaca que os nenos e nenas chegarán á conclusión de que se trata dun tipo de casa de antes, probablemente non sexan capaces de dicir de canto tempo atrás é, pero si saberán que é mais vella que os seus avós. Piaget (1956) foi o primeiro autor que investigou sobre a comprensión do paso do tempo por parte dos nenos e nenas, chegando a conclusión de que o alumnado da etapa de infantil non adquiriu aínda o nivel madurativo suficiente para asimilalo. Co paso dos anos e co avance dos estudos de psicoloxía evolutiva, estase a demostrar que hai outras teorías acertadas ademais da Piagetiana. Agora sábese que os pequenos non só teñen que aprender dende o concreto, o manipulativo ou o coñecido, polo que Egan (1991) defende a introdución do ensino da historia dende a etapa de Infantil. Cooper (2002) engade que a noción do tempo será subxectiva e cultural, e o seu entendemento dependerá das experiencias dos nenos e nenas, da lingua, e das oportunidades de relacionar fíto da súa propia vida co paso do tempo. Apoiándose, entre outros, nestes dous últimos autores, Miralles e Molina (2011) defenden a importancia do traballo do paso do tempo a través do estudo do medio, e que isto pouco a pouco, vaia gañando peso no currículo desta etapa, xa que, para estes autores, este ensino a menores de 6 anos está moi restrinxido.

Pero non é o único que debe de ser traballado de outro xeito. Na lexislación hai outra orientación metodolóxica a destacar: o fomento do interese de nenos e nenas pola

comprensión do mundo que os rodea. Para isto, os mestres deben amosar unha actitude activa que guíe e axude os seus descubrimentos e as súas aprendizaxes. Tonucci (1988) vai máis aló e defende que os cativos e cativas dende os tres anos xa están capacitados para investigar. Os nenos e nenas, para este autor, saben observar, e iso é algo que fan dende que nacen, polo tanto cando chegan á escola con tres anos, chegan cun grande espírito de curiosidade que é preciso aproveitar para axudarlles a coñecer o mundo que os rodea.

Dende outro punto de vista, o traballo do patrimonio próximo dentro das aula fomenta moito o desenvolvemento dos pequenos, Bruner (1983) e a súa teoría da etapa defende esta afirmación. A interacción dos dous niveis que forman a zona próxima do desenvolvemento, o nivel real e o nivel potencial, é unha gran potenciadora do progreso cognitivo dos nenos e nenas. Neste caso o nivel real o conformaría que os propios alumnos identificasen sós o patrimonio que teñen preto, e o nivel potencial alcanzaríase ao ser explicado polos mestres, investigando, facendo un proxecto sobre el, buscando información entre todos... en resumo, traballándoo na aula. Este traballo de aula, non só favorecería ao desenvolvemento do neno nesos dous niveis, senón que se potenciarían moitas das capacidades que son indicadores das intelixencias múltiples de Gardner (2001); se se traballase o patrimonio natural fomentaríanse as capacidades da intelixencia naturalista, da intelixencia espacial ou da intelixencia lóxico-matemática. Un claro exemplo disto se daría se o centro se atopase preto das Dunas de Corrubedo. Os mestres ao experimentar coa fauna e flora alí presente promoverían a intelixencia naturalista, e ao ver o tamaño das Dunas, a forma destas, a distancia que hai entre as Dunas e as lagoas, impulsarían as capacidades das intelixencias lóxico-matemática e a espacial. Isto foi só unha aproximación de tódalas posibilidades que nos presenta o patrimonio, e que como Gennari (1998) defende, é posible e necesario empregar o entorno dos centros, o patrimonio natural ou cultural que se atope preto dos colexios, para traballar con el nas aulas de Educación Infantil.

A idea de traballar o entorno que Gennari (1998) propón, atópase nunha liña de pensamento pedagóxico moi anterior a el, e que vai camiño dos dous séculos de antigüidade, e aínda que é antiga, non deixa de ser actual: as propostas da Escola Nova e dos movementos reformadores de finais do século XIX e de comezos do século pasado, dos que destaca entre outros autores, Dewey (1899), perseguían traballar a educación a través do ambiente, centrando o coñecemento na exploración activa do entorno cultural próximo dos nenos e nenas, ter o centro como o punto de referencia para a práctica educativa.

Partindo da premisa xa corroborada de que os nenos e nenas deben coñecer o seu patrimonio próximo, se se avanza un pouco máis alá, pódese chegar á seguinte cuestión: como ven ese patrimonio? Que saben del?.

Unha das primeiras persoas que se cuestionou a visión que poden ter os pequenos foi Eileen Adams, ela comezou un proxecto chamado Art Education na que rapaces de entre 3 a 18 anos debuxan o seu entorno construído. A diferenza do proxecto de Adams (2002) coa metodoloxía etnográfica que aquí se desenvolve, é que Adams analizou os debuxos obtidos. A base da súa investigación era promover o uso do debuxo dunha maneira diferente á tradicional, e o obxectivo secundario do seu traballo foi ver a visión que teñen do patrimonio. Este movemento iniciado por Adams, continua liderado por ela co movemento “The Campaign for Drawing”.

Con todo isto se conclúe que nos colexios e nas aulas, tal e como Bruner (1997) defende, se debe traballar por achegarlle aos nenos e nenas unha correcta visión do mundo no que viven, do seu entorno: das fervezas, dos castelos, dos mosteiros, das illas... que os nenos e nenas ven cada día polas fiestras das súas aulas. Débeselles dar a oportunidade de coñecer o que ven, de saber para que serve, por qué é importante... A escola debe poñer as ferramentas, e aproveitar, segundo Benejam (2003), o interese dos alumnos polo medio inmediato, este é case innato xa que se aplica o estudo ao medio que os rodea e que precisan coñecer para desenvolver as súas actividades. Este é o resumo desta investigación etnográfica: saber se os nenos e nenas de Galicia (que conforman esta mostra) coñecen o patrimonio do seu contorno inmediato, e animalos a ensinar ao mundo cos seus debuxos, a visión que teñen destes lugares.

4.- Metodoloxía de traballo

Delimitación e orientación da investigación

Unha vez ben definido o punto de partida desta investigación, é importante delimitar o enfoque da mesma.

Para comezar, é necesario precisar que os elementos de estudio serán elementos patrimoniais, ben sexan naturais ou culturais, situados en contornos non urbanos. Entendendo como patrimonio natural a aqueles elementos que fixo a natureza e que non foron modificados polo home. E como elemento patrimonial cultural a aqueles edificios, trazos, persoas, etc, dos

que o ser humano é o autor, e que a historia nos lega, que modificamos no presente e que deixamos a xeracións futuras. Cabe destacar ademais, que todos os elementos escollidos teñen algún tipo de recoñecemento a nivel institucional (Monumento Natural, LIC-Rede Natura 2000, ZEPA, Ben de Interese Cultural (BIC), Festa de Interese Turístico Nacional, etc). Toda a información e características dos elementos patrimoniais escollidos se atopan explicados no anexo I deste proxecto.

Dende un punto de vista xenérico, dicir que os lugares referentes da investigación son os atopados en ámbitos non urbanos. Aínda que quizais poida semellar algo restritivo o feito de escoller só eses ámbitos, non o foi de ningún xeito. Xa que esta foi unha primeira liña de traballo, non descartando nun futuro ampliar a investigación indo a ámbitos urbanos.

Ao comezo esbozáronse moitas opcións, como por exemplo ir a case trinta centros, ou ir só a sitios de ámbito rural e costeiro, ou incluso, centrarse só en centros da provincia da Coruña, pero co paso dos días, decidiuse que a mostraxe ideal para facer o traballo era ter unha pequena representación de centros das 4 provincias, que a poder ser, fosen centros públicos, (xa que estamos a facer o traballo dende unha universidade pública, que mellor que defender o ensino público), e que, non superasen a polas características e volume da mostra de campo; ademais, tívose en conta outro factor: en cada zona debería haber un elemento patrimonial cultural e outro natural, polo que se decidiu coller dos centros por zona e que cada un dos centro tivese moi cerquiña un dos elementos patrimoniais. É dicir, como se tiveron en conta eses factores, esta selección de mostra se elaborou cun sistema de mostraxe empírico (Gil, 2011).

En resumo, e tendo en conta todos os factores ditos anteriormente, a mostraxe de centros seleccionados e as datas nas que se levou a cabo o traballo de campo foi repartido do seguinte xeito:

PROVINCIA	ZONA	CONCELLO	CENTRO EDUCATIVO	AULA/ Nº NENOS	PATRIMONIO	Data do traballo de campo
<i>A Coruña</i>	<i>Fisterra</i>	Fisterra	CEIP Mar de Fora	5 anos/19	Faro de Fisterra	19 de Febreiro
		Carnota	CEIP do Pindo	Mixta/10	Fervenza do Ézaro	
<i>A Coruña</i>	<i>Barbanza</i>	Ribeira	CEIP de Artes	Mixta/14	Dunas de Corrubedo	26 de Febreiro
		Porto do Son	EEI de Carballosa	Mixta/6	Dolmen de Axeitos	
<i>Lugo</i>	<i>Mariña Lucense</i>	Mondoñedo	CEIP Álvaro Cunqueiro Mora	5 anos/16	Álvaro Cunqueiro	5 de Marzo
		Ribadeo	CEIP Gregorio Sanz	5 anos/13	Praia das Catedrais	
<i>A Coruña</i>	<i>Do Eume</i>	A Capela	CEIP Mosteiro de Caaveiro	5 anos/11	Fragas do Eume	12 de Marzo
		Pontedeume	CEIP Plurilingüe de Andrade	5 anos/14	Torre de Nogueirosa	19 de Marzo
<i>Pontevedra</i>	<i>Ría de Vigo</i>	Nigrán	EEI As Dunas de Panxón	5 anos/14	Illas Cíes	2 de Abril
		Baiona	EEI O Areal	5 anos/18	Castelo de Monterreal	
<i>Pontevedra</i>	<i>Deza</i>	Silleda	CEIP de Bandeira	5 anos/11	Fervenza do Toxa	9 de Abril
		Vila de Cruces	CEIP de Merza	Mixta/10	Mosteiro de Carboeiro	
<i>Lugo</i>	<i>Terra de Lemos</i>	Monforte de Lemos	CEIP Monforte de Lemos	5 anos/19	Fortaleza de Monforte de Lemos	16 de Abril
		Sober	CEIP Virxe do Carme	Mixta/14	Canóns do Sil	
<i>Ourense</i>	<i>A Limia</i>	Rairiz de Veiga	CEIP Antonio Vázquez	Mixta/23	Carballa da Rocha	23 de Abril
		Xinzo de Limia	CEIP Rosalía de Castro	5 anos//19	Entroido de Xinzo. Pantallas.	

Táboa 1: Distribución das saídas de campo

Técnicas empregadas no traballo de campo.

Despois de delimitar a mostra e as liñas traballo, é preciso explicar e estruturar a metodoloxía do traballo de campo e as técnicas de recollida de información primarias que se levaron a cabo.

En primeiro lugar, a autora deste estudo se puxo en contacto cos centros educativos para solicitar a súa colaboración con este proxecto. Para facelo, empregou a base de datos de centros educativos da Consellería de Educación, facendo unha preselección dos colexios que se atopaban máis preto dos elementos patrimoniais escollidos, e empregando neste caso dous criterios: a proximidade cos elementos patrimoniais e que fosen entes públicos. Despois desta primeira preselección, contactouse telefonicamente aos centros, comunicando a solicitude de axuda para a realización deste traballo, notificándollo sempre en primeiro lugar ao equipo directivo do centro, e en segundo lugar, á titora de aula. Unha vez obtido o beneplácito pola súa parte, e para formalizar a chamada realizada, envióselles por correo electrónico unha carta oficial dende a dirección do proxecto confirmando o acordado anteriormente.

Unha vez feito todo isto, acudiuse aos centros a realizar a labor de campo. Neste proceso é preciso considerar a cada centro educativo como unha unidade sobre a que se levou a cabo un proceso de investigación cualitativa, proceso, no que a autora do proxecto actuou como mediadora, e que constou de varias partes nas que se desenvolveu en cada unha de elas unha técnica diferente, adaptada sempre á mostra: nenos e nenas de Educación Infantil.

Antes de entrar na análise das técnicas empregadas, cabe sinalar que en tódolos centros educativos se afondou tanto no patrimonio natural , como no cultural da zona, iso si, comezando sempre o proceso polo que estaba máis preto do centro e nunca sendo simultáneas as cuestións sobre ambos.

A primeira parte do proceso é a realización dun grupo de discusión. Esta técnica permite recoller vivencias, experiencias ou opinións dos pequenos ante o elemento de discusión que se lles presente. Sen entrar en profundidade, é preciso facer unha oportuna consideración, tendo en conta a formulación e a adaptación que se vai a facer do grupo de discusión para adaptalo, neste traballo de campo, ás aulas do segundo ciclo de Educación Infantil, é necesario sinalar a existencia dun paralelismo entre esta técnica cualitativa (Ibañez,,1989) e a asemblea de aula como técnica de aula. Este paralelismo dáse por que a asemblea pode ter a mesma finalidade nalgúns casos ca un grupo de discusión, estes exemplos os recollen Gil, (1996) e Sánchez (2006) quen destacan a asemblea como unha posibilidade

de disentir, negociar, debater e xustificar opinións. Deste xeito e sen pretendelo, existiu unha clara similitude.

Tendo en conta todo iso o punto de partida foron dúas ou tres fotografías dun elemento patrimonial que teñan preto. Segundo Ibáñez (1979), o grupo de discusión debe de estar formado por un número de participantes de entre 5 e 10, polo que para levar a cabo esta investigación, pretendeuse escoller centros educativos de pequeno tamaño, intentando fuxir de aulas masificadas con 25 alumnos. Así mesmo, cabe destacar unha das fundamentais diferenzas entre esta dinámica de grupo de discusión e o grupo de discusión que recolle Ibáñez (1979), como unha técnica de investigación sociolóxica. Esta dinámica, a formaron grupos naturais, a súa duración non é finita ou limitada, xa que despois da duración discursiva, o grupo-clase seguirá existindo. Ademais disto, Ibáñez (1989) destaca que para obter a información suficiente para sacar conclusións é importante facer un mínimo de dous grupos de discusión.

En resumo e partindo de todo isto, propúxose cada zona como unha identidade independente das outras, cuns elementos patrimoniais propios. Foi por isto polo que se estruturou a investigación da seguinte maneira: dous centros educativos por zona e así se pode realizar dous grupos de discusión por cada unha.

Considerando as indicacións explicadas, o grupo de discusión realizouse do seguinte xeito, en cada unha das áreas: reuníase aos pequenos no recuncho da asemblea e daba comezo a sesión partindo dunha fórmula que se expresaba como segue: *“Eu son da Coruña e teño uns amigos que son de por aquí. Eles dixéronme que tiña que ir ver algo moi importante que había por aquí, pero non me dixo, nin que era, nin como se chamaba, nin para que servía, nada de nada, só me deron estas fotos, pero non me dixeron nada mais, poderíadesme axudar?”* A partir desta premisa, amosóuselles as fotografías de cada un dos elementos (natural e cultural), isto creaba un debate no que cavilaban o que podía ser, como era, como se podía chamar...

Non se empregou gravadora¹, senón que o rexistro se fixo tomando notas, intentando transcribir fielmente o dito polos pequenos (este material está recollido no anexo III).

¹Considerando que as técnicas de gravación son idóneas para o rexistro, desestimáronse por razóns prácticas operativas e de optimización de tempos. En tódolos centros indicouse a necesidade de solicitar autorizacións familiares para cada neno. Isto é obvio que dificultaría o ritmo e, en consecuencia o rexistro do traballo de campo e, como é obvio, os resultados deste traballo.

A mediadora, se os nenos e nenas se quedaban “estancados”, non sabían que dicir, ou se desviaban, interviña na conversa intentando reconducila facéndolles preguntas, para así poder coñecer ao máximo canto e como sabían os suxeitos da mostra sobre o elemento patrimonial sobre o que se lles estaba a preguntar. Intervindo deste xeito a mediadora pretendeu obter a información que se formula neste traballo, a saber: número de nenos e nenas que coñecen os elementos do patrimonio –e que está contido nos ítems do cuestionario- e a súa visión sobre o mesmo. Neste punto do traballo se empregou un cuestionario xa que esta é unha técnica que permite saber o grado ou a maneira en que os pequenos e pequenas posúen determinadas variables; cada ítem que se formulou, estivo pensado nas súas capacidades (Gil,2011). Por todo isto, os ítems constituíron a forma na que o investigador traduciu un concepto que desexou medir. (Asun, 2006). Para adaptalo ás individualidades de cada zona, os cuestionarios tiveron 3 bloques de ítems, habendo bloques xerais para todas as áreas e elementos, e bloques específicos (estes aparecen recollidos no anexo II).

Despois da dinámica do grupo de discusión, pedíuselles aos nenos e nenas que debuxasen iso que acababan de contar e se lles retirou as fotografías de diante, para que o representasen graficamente, empregando só os referentes visuais que teñen de ir alí en persoa. Isto pode parecer contradictorio habéndolles amosado con anterioridade as fotografías dos lugares, pero é un risco que se preferiu correr, dado que para que os cativos e cativas recoñecesen os elementos é moito mais adecuado; xa que o poder de recoñecemento visual é moi alto en esas idades. Ademais, o debuxo era preciso que se fixese despois do grupo de discusión, porque como recolle Majó (2006), as representacións gráficas ían ser moito máis ricas polo intercambio e achega mutua de ideas, sen esquecer que, como insiste este autor, estes debuxos foron unha oportunidade de representar os fitos que alí viviron, para os alumnos que si estivesen nos elementos patrimoniais, de representar os fitos que alí viviron.

Nesta parte, o papel do mediador foi totalmente pasivo-observador, non interrompeu en ningún intre a elaboración das visións, pero si observou a interacción entre os nenos e nenas, e tomou notas do que lle contaban dos seus debuxos pola parte traseira dos mesmos. Estas anotacións foron tan importantes como os debuxos, dado que, coas interpretacións orais das súas obras (Abad, 2006) os pequenos estiveron a explicar a mensaxe que lles chega a eles dos elementos patrimoniais do seu contorno.

Todo este proceso elaborouse, sen esquecer a ningún pequeno, xa que como recolle Taylor (2009) (sobre a observación participante como unha técnica de carácter cualitativo), para o mediador todas as persoas deben ser dignas de estudo, xa que á vez que similares, son

tamén únicas. Isto extrapolado á visión dos nenos e nenas sobre o patrimonio, nos leva a que todo o que contasen ía ser único e importante e os seus debuxos tamén o serían.

Esta dinámica era repetida, sendo o obxecto da investigación o outro elemento patrimonial presente na zona. Todo este proceso de investigación, se realizaba cunha duración de entre hora e media e dúas horas por centro educativo.

5.- Resultados

Introdución

Segundo Miles y Huberman (1984, citados por Martín –Moreno, 1996), na análise de datos cualitativos concorren as seguintes tarefas: redución de datos, presentación de datos ou extracción e verificación de conclusións. Sendo a redución entendida como un proceso de categorización e de codificación, no noso caso, ao finalizar a primeira parte do proceso metodolóxico xa se produciu esta categorización coa cumprimentación dos cuestionarios (resultados destes presentados no anexo II) coas respostas obtidas (recollidas no anexo III).

Así, nos cuestionarios (anexo II), pódese falar de tres tipos de categorías ou bloques. Nestes bloques pártese do xeral ao específico. Deste xeito, o bloque 1 é compartido por todas as zonas e elementos; o bloque 2 é un pouco máis concreto habendo uns ítems que so se existen para os elementos naturais do patrimonio, e outros para os elementos culturais. E, para rematar, o bloque 3, que é distinto e particular para cada elemento patrimonial. Estes bloques de ítems tamén foron empregados nas gráficas de resultados expostas no seguinte apartado.

Todo isto fíxose coa consciencia de que nun enfoque cualitativo, categorizar datos implica nun último extremo un xuízo de valoración subxectiva, pero tamén isto forma parte dunha metodoloxía desta natureza. Foise intentado manter a corrección lóxica dos sistemas de categorías que, como sinalan Rodríguez, Gil e García (1996:211) conséguese co cumprimento dos seguintes requisitos:

- *Exhaustividade*: calquera dos ítems debe poder ser situado nalgún dos bloques.
- *Exclusión mutua*: cada ítem inclúese nun só bloque.
- *Único principio clasificadorio*: as categorías deben estar elaboradas dende un único criterio de ordenación e clasificación.

Estes requisitos van encamiñados á transformación dos datos nuns susceptibles de medición e tratamento cuantitativo. Pero no contexto da análise cualitativa contéplase que algúns destes criterios non se cumpran sen que iso invalide o deseño da análise (Rodríguez, Gil e García, 1996).

O estudo dos resultados e dos datos obtidos nas diferentes áreas de Galicia e nos diferentes centros, se organizará analizando os datos obtidos de cada elemento patrimonial.

Resultados por áreas e centros

FISTERRA

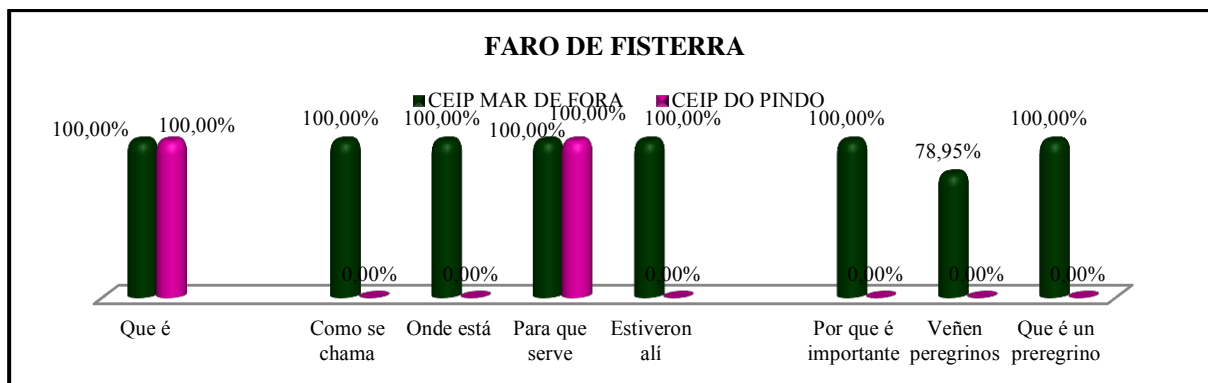
O traballo de campo que se elaborou na zona de Fisterra comprendeu dous centros educativos: o CEIP Mar de Fora situado en Fisterra, e o CEIP do Pindo situado no Pindo, no concello de Carnota. O primeiro foi o escollido pola proximidade co Faro de Fisterra (elemento patrimonial cultural desta área) e o segundo polo mesma razón coa Fervenza do Ézaro (elemento natural). Por outra banda, o número de alumnado era baixo polo que os convertía en centros idóneos para a realización do grupo de discusión. Esta idoneidade púdose observar na distribución do alumnado que era a seguinte:

CEIP DO PINDO					CEIP MAR DE FORA			
Idade Sexo	3	4	5	Total	Idade Sexo	5	6	Total
Nenas	0	3	0	4	Nenas	5	2	7
Nenos	3	2	3	7	Nenos	7	5	12
Total	3	5	3	11	Total	12	7	19

Táboa 2: Relación sexo/idade (en anos) do alumnado do CEIP do Pindo e do CEIP Mar de Fora

Como se pode ver na táboa, a idade do alumnado era diferente dun centro con respecto ao outro, non existindo homoxeneidade. Esta circunstancia se pode dicir que non influíu negativamente ao estudo, xa que os máis pequenos da aula do CEIP do Pindo, aportaron moita riqueza ao traballo de campo desta área coas súas reflexións.

Tal e como se reflectiu no apartado anterior, o traballo de campo realizado cos cuestionarios e co grupo de discusión vese representado nas gráficas expostas a continuación, e que o mesmo que os cuestionarios están divididas en bloques de ítems, todo isto verase reflectido en todas as zonas analizadas.

Gráfica 1: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios do Faro de Fisterra, feitos ao alumnado dos CEIP do Pindo e Mar de Fora.

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que tódolos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	"É un Faro"

O segundo bloque, o constitúen as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	"Faro de Fisterra"
	Onde está	"No cabo de Fisterra, no da fin da terra"
	Para que serve	"Para alumear aos barcos pola noite"
	Estiveron alí	"Vai tanta xente que parece a igrexa"

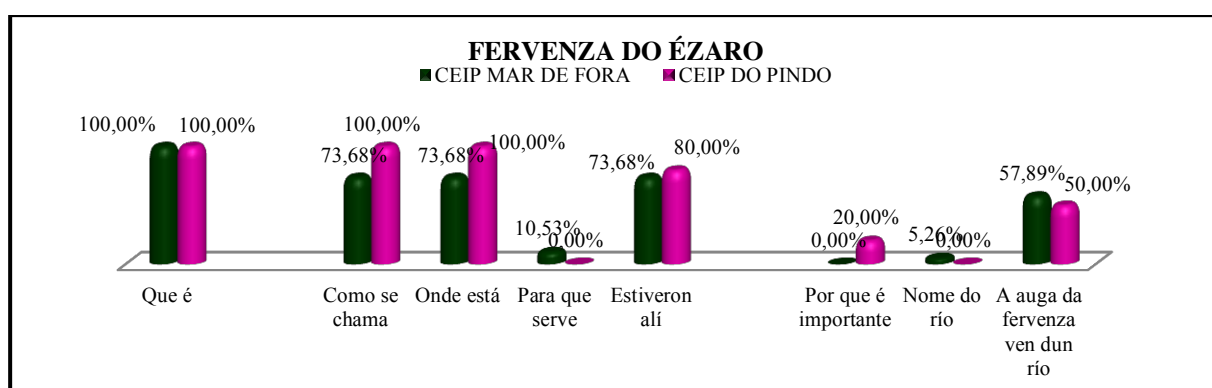
Nunha primeira análise deste bloque, cabe destacar que só os nenos e nenas do CEIP Mar de Fora coñecían o nome do faro, a súa situación ou estiveran alí. Non obstante, os cativos e cativas do CEIP do Pindo, sí sabían para que servía un faro, pero aínda así non o relacionaron co faro de Fisterra senón que a súa relación foi a seguinte: *"O outro día Dora la exploradora explicou que era un faro e vimos todos xuntos ese capítulo no comedor do cole, e Dora dixo que os faros servían para que os barcos non chocasen coa terra de noite"*. Esta relación é moi curiosa e debería deixar á reflexión de que como é posible que nenos e nenas que viven nun porto pesqueiro teñan que coñecer por unha serie de televisión cal é o funcionamento dun faro. Do mesmo xeito, cabe sinalar positivamente que sen dubidalo un instante tódolos nenos e nenas de Fisterra estiveran no faro e sabían todo, todos o contestaban

e lles estrañaba incluso que ese a suposta persoa que facilitara as fotografías non tivera información ningunha do faro.

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Por que é importante	<i>“Por que está no faro que se chama a fin da terra”</i>
	Veñen peregrinos	<i>“Veñen peregrinos por que hai unha bota de peregrino nunha pedra”</i>
	Que é un peregrino	<i>“É xente que ven de moi lonxe, andando, en bici ou en barco”</i>

Neste bloque no CEIP do Pindo ocorreu o mesmo que no apartado anterior: descoñecían por completo calquera tipo de información sobre o faro da fotografía. É curioso que ao final do grupo de discusión sobre este elemento patrimonial, explicóuselles que o que estaban a ver era o Faro de Fisterra e eles seguiron sen recoñecelo. No outro extremo están os resultados do CEIP Mar de Fora, neste centro, a gran maioría dos pequenos coñecía detalles concretos e moi curiosos sobre o faro, como por exemplo: *“Os peregrinos son os que veñen andando, en autobús, facendo surf ou en cabalo, pero se veñen en coche ou en tacóns non son peregrinos de verdade, ademais, para ser peregrino hai que durmir nun albergue”*, este último razoamento é destacable, incluso á titora da aula asombroulle que relacionasen aos peregrinos cos albergues, pero mantendo unha pequena conversación un pouco máis profunda cos pequenos que deduciron isto, descubriuse que todas as súas nais rexentaban varios albergues da vila.

Gráfica 2: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios da Fervenza do Ézaro, feitos ao alumnado dos CEIP do Pindo e Mar de Fora.

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que tódolos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	<i>“É unha ferverza”</i>

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“Ferverza do Ézaro”. “Ferverza do Pindo”. “Ferverza do Xallas”</i>
	Onde está	<i>“Está no Pindo, que a vexo dende a ventana da miña casa”</i>
	Para que serve	<i>“A auga desta ferverza serve para saír das billas das nosas casas”</i>
	Estiveron alí	<i>“Eu vou alí por que a miña mamá ten unha casa alí”</i>

Na gráfica pódese observar que máis ou menos todos os pequenos coñecen unhas características xerais da ferverza, aínda que só dous nenos dixeron para que servía esta ferverza, sendo as súas deducións as seguintes: un pensaba que *“Coa auga da ferverza a casa que está ao lado dela fai luz para as nosas casas”* e o outro pensaba que *“A auga desta ferverza serve para saír das billas das nosas casas”*. Outro dato, é que non todos estiveran nela, sendo un exemplo a subliñar o dun neno do CEIP do Pindo que vía dende a fiestra da súa habitación a ferverza, nunca estivera nela. Habendo un caso oposto no CEIP do Mar de Fora, no que unha das pequenas desvelou que: *“Teño unha casa ao lado da cascada, e mamá e eu imos nun barco pola ría”* *“os peregrinos a veces se perden pola ría e chegan ao lado da cascada”*. Isto puido influír en que gran parte dos seus compañeiros estivera na ferverza, xa que, polo que a pequena contou, alí é onde celebra as súas festas de aniversario e invita a tódolos seus compañeiros.

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Por que é importante	<i>“Por que a auga do Pindo a come o mar coa ferverza”</i>
	Nome do río	<i>“É auga do Pindo”. “Ven do río Xallas”</i>
	A auga ven dun río	<i>“Na parte de arriba dos tubos hai uns crocodilos que deixan baixar a auga”</i>

Na análise das características propias da fervenza, vemos que o alumnado de ambos centros carecen de información, chegando incluso a dubidar que a auga da fervenza procede dun río e mantendo esta curiosa afirmación: “*Na parte de arriba dos tubos hai uns crocodilos que deixan baixar a auga*” e “*Hai tiburóns que perseguen aos cocodrilos que non deixan baixar a auga polos tubos*”. Non obstante, houbo pequenos que si coñecían a procedencia da auga como podemos ver neste exemplo: “*É a cascada que baixa polo río e chega ao mar pola ría que se come a cascada*”. Para rematar, nesta afirmación, tamén vese reflectido o por qué é importante esta fervenza (é o único río da Península que desemboca no mar en forma de fervenza).

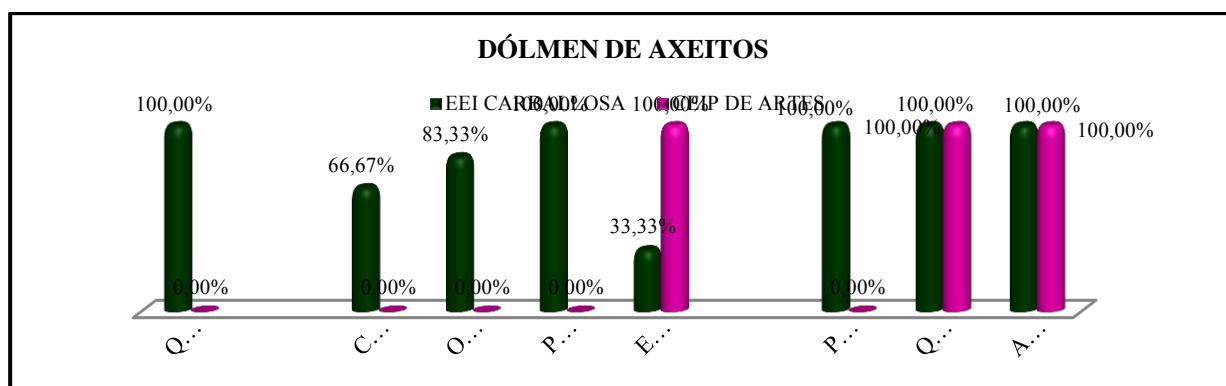
BARBANZA

O traballo de campo de que fixo na zona do Barbanza comprendeu dous centros educativos: a EEI da Carballosa situada en Porto do Son, e o CEIP de Artes situado en Artes no concello de Ribeira. O primeiro foi o escollido pola proximidade co Dolmen de Axeitos (elemento patrimonial cultural desta área) e o segundo polo mesma razón coas Dunas de Corrubedo (elemento natural). Por outra banda, o ratio era baixo polo que os convertía en centros idóneos para a realización do grupo de discusión. Esta idoneidade púidose observar na distribución do alumnado que era a seguinte:

EEI CARBALLOSA					CEIP DE ARTES				
Idade Sexo	3	4	5	Total	Idade Sexo	3	4	5	Total
Nenas	0	1	2	3	Nenas	3	2	0	5
Nenos	1	0	2	3	Nenos	2	1	6	9
Total	1	1	4	6	Total	5	3	6	14

Táboa 3: Relación sexo/idade (en anos) do alumnado da EEI da Carballosa e do CEIP de Artes

Como se pode observar nos datos presentados, a idade do alumnado era moi homoxénea, non obstante se obtiveron resultados moi dispares como se pode apreciar a continuación.

Gráfica 3: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios do Dolmen de Axeitos, feitos ao alumnado da EEI da Carballosa e do CEIP de Artes

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	“É un dolmen”

Neste bloque, é preciso subliñar que neste ítem obtívose un resultado pouco esperado, xa que os nenos e nenas do CEIP de Artes descoñecía por completo que era iso que había na fotografía chegando a dicir que era “unha casa vella por que ten arañas”.

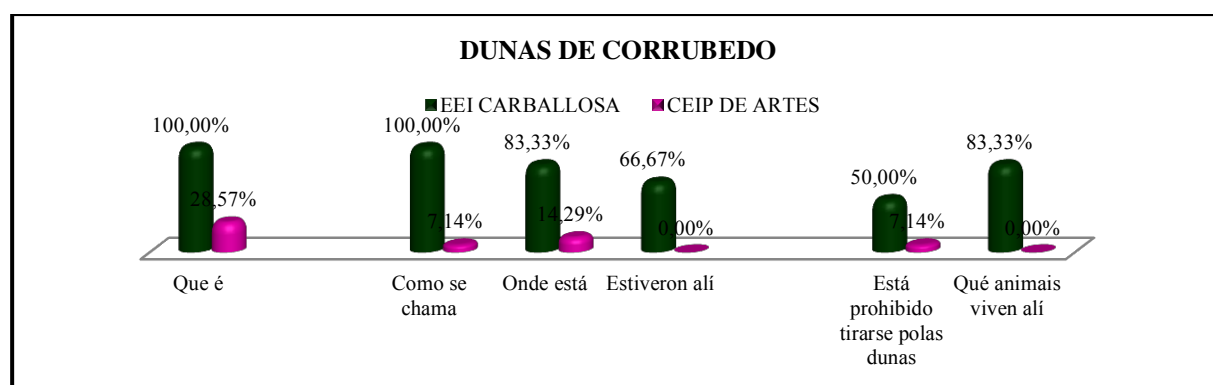
O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes.

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	“Non é a catedral de Xuño, é o Dolmen de Axeitos”
	Onde está	“Está cerca do cole, onde están os fósiles”
	Para que serve	“É un cemiterio dos antigos”
	Estiveron alí	“Eu vou alí por que a miña mamá ten unha casa alí”

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Por que é importante	“Ten fósiles dos mortos dos antigos”
	Quen o fixo	“A fixeron os antigos”
	Antigüidade	“É moi vella porque ten telas de arañas”

Como se pode apreciar na gráfica, os resultados obtidos foron moi dispares. No CEIP de Artes, os alumnos e alumnas foran de saída educativa o mes anterior ao dolmen, non obstante, nin o recoñeceron, nin sabían aportar datos concretos e específicos sobre o mesmo, chegando a ter incluso certa confusión de información aportando, entre outras, a seguinte conclusión “*é unha casa de pedra para durmir nela, e para resguardarse da chuvia*”. Non obstante, o alumnado da EEI da Carballosa, si recoñeceron ao dolmen, e si sabían a súa funcionalidade, ubicación, etc. Isto vese reflectido nesta reflexión que fixeron: “*O dolmen de axeitos, está no medio do bosque por que ten moitos anos, servía para enterrar aos mortos dos antigos por que é moi antigo. Agora teñen que ser fósiles ese mortos*”.

Gráfica 4: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios das Dunas de Corrubedo, feitos ao alumnado da EEI da Carballosa e do CEIP de Artes

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	“Son dunas”

É preciso subliñar que neste ítem obtívose un resultado pouco esperado, xa que houbo alumnos do CEIP de Artes que descoñecían por completo que era iso que había na fotografía chegando a dicir que era “*unha praia que tiña que estar moi lonxe*”.

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	“Dunas de Artes”. “Dunas de Corrubedo”. “Dunas de Xuño”
	Onde está	-
	Estiveron alí	-

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Esta prohibido tirarse polas Dunas	<i>“Só nos podemos tirar polas Dunas en inverno cando faga sol, en verán non”</i>
	Que animais viven ali	<i>“Hai moitos nidos de tartugas e de aves”</i>

Nas dunas de Corrubedo obtívose un resultado semellante ao do dolmen, os únicos nenos e nenas que as recoñeceron e identificaron, foron os alumnos e alumnas da EEI da Carballosa chegando a dar detalles tan concretos coma que nas dunas hai niños de tartarugas, que hai un observatorio de aves ou *“O vento move unha delas e por iso é a móbil e non o é porque teña pés”*.

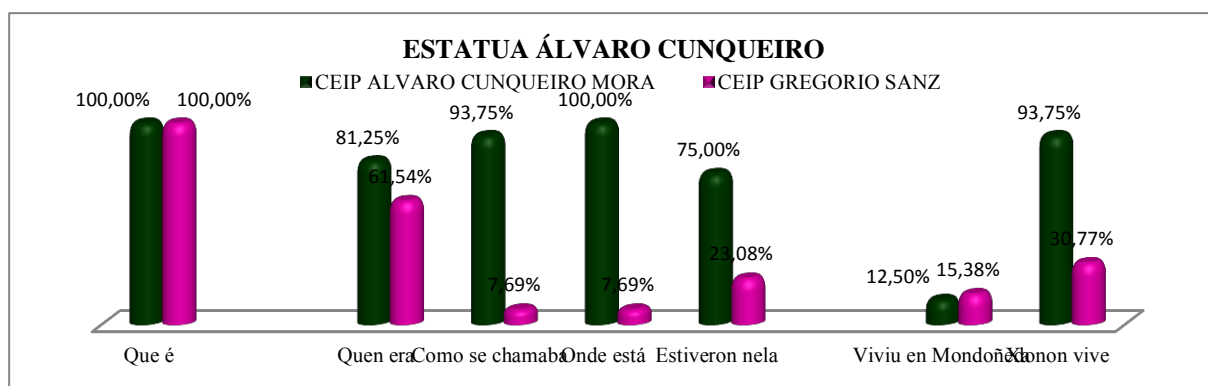
MARIÑA LUCENSE

O traballo de campo que se fixo na zona da Mariña Lucense comprendeu dous centros educativos. O CEIP Álvaro Cunqueiro Mora en Mondoñedo, e o CEIP Gregorio Sanz en Ribadeo. O primeiro foi o escollido pola proximidade coa estatua de Álvaro Cunqueiro (elemento patrimonial cultural desta área) e o segundo polo mesma razón coa Praia das Catedrais (elemento natural). O número de alumnado era baixo polo que os convertía en centros idóneos para a realización do grupo de discusión. Esta idoneidade púidose observar na distribución do alumnado que era a seguinte:

CEIP ALVARO CUNQUEIRO				CEIP GREGORIO SANZ			
Idade Sexo	5	6	Total	Idade Sexo	5	6	Total
Nenas	3	5	8	Nenas	8	0	8
Nenos	5	3	8	Nenos	3	2	5
Total	8	8	16	Total	11	2	13

Táboa 4: Relación sexo/idade (en anos) do alumnado dos CEIP Álvaro Cunqueiro e Gregorio Sanz

Como se pode observar nos datos presentados, a idade do alumnado era moi homoxénea entre os dous centros, non obstante, e igual que na anterior zona, se obtiveron resultados moi dispares como se pode apreciar a continuación.

Gráfica 5: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios sobre Álvaro Cunqueiro, feitos ao alumnado dos CEIP Álvaro Cunqueiro e Gregorio Sanz

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que tódolos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	"É unha estatua"

O segundo bloque, o constitúen as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

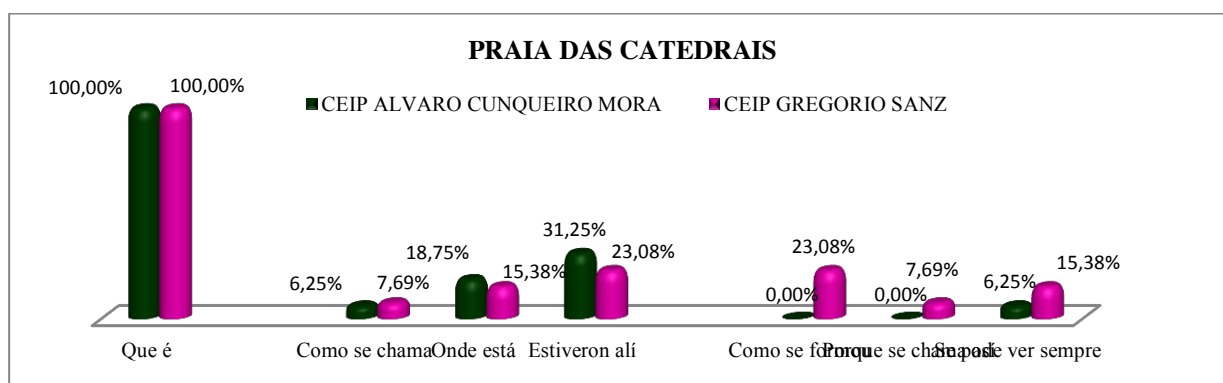
BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chamaba	"Álvaro Cunqueiro"
	Quen era	"Álvaro sempre andaba cun libro na man, pero non sei o nome do libro, so sei que o fixo el". "Era un escritor de fai moito tempo"
	Onde está	"A estatua de Álvaro está cerca da catedral, e a catedral ten un rosetón"
	Estiveron alí	"Fun alí con papá, íamos sacar unha foto pero acabououse a batería"

Nos resultados deste bloque podemos destacar o seguinte, por un lado, os alumnos e alumnas do CEIP Gregorio Sanz non tiñan apenas coñecemento sobre a figura de Álvaro Cunqueiro, sendo o curioso que si coñecían Mondoñedo na súa totalidade, e si identificaban a praza das fotografías como "a praza da tenda do rei das Tortas", pero nesas saídas feitas coa familia e/ou co centro a Mondoñedo, non foron aproveitadas para falarlles dunha grande celebridade coma é don Álvaro. Por outro lado, os alumnos do CEIP Álvaro Cunqueiro si tiñan datos mais concretos e específicos do escritor, e por exemplo, tiñan moi claro que tiña que ser escritor por que na estatua ten un libro na man.

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Vivió en Mondoñedo	<i>“Cando Álvaro Cunqueiro estaba vivo camiñaba diante da catedral por que a súa casa estaba cerca”</i>
	Xa non vive (esta morto)	<i>“Hai unha estatua del na praza por que está morto”</i>

Como se pode apreciar nos resultados deste bloque, unha porcentaxe moi pequena dos alumnos sabían que Álvaro Cunqueiro nacera en Mondoñedo, nin tan sequera os nenos e nenas do centro que leva o nome do escritor. Non obstante, si houbo unha pequena minoría que coñecía isto: *“É Álvaro Cunqueiro, está escribindo por que aquí está vivo, está na praza da catedral e viu inaugurar o colexio e por iso ten unha estatua na praza da catedral por que el vivía aquí en Mondoñedo”*. A pesar disto, case todos tiñan claro que se había unha estatua del, era por que estaba morto.

Gráfica 6: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios da Praia das Catedrais, feitos ao alumnado dos CEIP Gregorio Sanz e Álvaro Cunqueiro

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que tódolos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	<i>“Praia”</i>

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“É a praia das Catedrais”</i>
	Onde está	<i>“Está cerca da casa da miña avoa que vive cerca de barreiros”</i>
	Estiveron alí	<i>“Fuimos papá y mama, mi hermana y yo”</i>

Neste elemento patrimonial ocorre algo que é preciso subliñar, só unha porcentaxe moi baixa dos pequenos sabían algo sobre a praia, e aínda así a información era moi escasa,

podendo aportar só estes datos: “A area a había, pero non se vía sempre por que moito cacho de tempo a tapaba a auga”.

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Como se formaron as catedrais	<i>“As olas xigantes chocan contra as rochas e foman a catedral”</i>
	Por que se chama así	<i>“Se chama así por que hai dúas cuevas”. “Metinme nas cuevas pero da un pouco de medo”</i>
	Sempre se poden ver?	<i>“Cando a marea está baixa hai poucas olas e se poden ver”</i>

Aínda que tiñan moi pouca información sobre a praia, si é certo que os nenos e nenas do CEIP Gregorio Sanz aportaron ideas moi importantes como que as catedrais se formaron por olas xigantes que chocaron coas rochas, ou “Cando a marea está alta as rochas bonitas non se ven, pero hai moitas olas entón fago surf coa miña tabla”. Isto demostra que os pequenos si tiñan algún tipo de coñecemento sobre o lugar, pero son ideas moi dispersas que é preciso que alguén lles axude a afianzar.

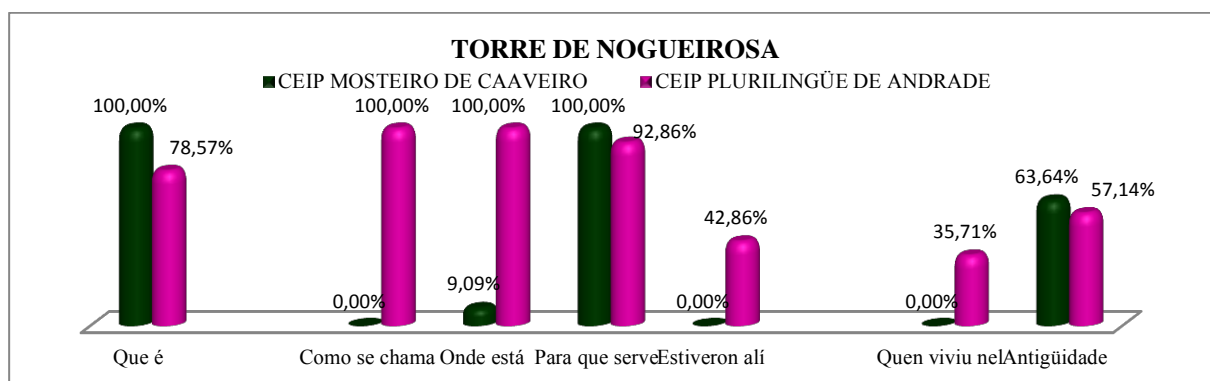
EUME

O traballo de campo de que fixo na zona do Eume comprendeu dous centros educativos: o CEIP Mosteiro de Caaveiro situado na Capela, e o CEIP Plurilingüe de Andrade no concello de Pontedeume. O primeiro foi o escollido pola proximidade coas Fragas do Eume (elemento patrimonial natural desta área) e o segundo polo mesma razón coa Torre de Nogueirosa, tamén coñecida como Castelo de Andrade (elemento cultural). Por outra banda, e como nos casos anteriores, o número de alumnado era baixo polo que os convertía en centros idóneos para a realización do grupo de discusión. Esta idoneidade púidose observar na distribución do alumnado que era a seguinte:

CEIP MOSTEIRO DE CAAVEIRO					CEIP PLURILINGÜE DE ANDRADE			
Idade Sexo	4	5	6	Total	Idade Sexo	5	6	Total
Nenas	2	1	0	3	Nenas	4	2	6
Nenos	2	5	1	8	Nenos	6	2	8
Total	4	6	1	11	Total	10	4	14

Táboa 5: Relación sexo/idade (en anos) do alumnado do CEIP Mosteiro de Caaveiro e do CEIP Plurilingüe de Andrade

Como se pode observar nos datos presentados, a idade do alumnado similar entre os dous centros, semellanza que se obtiveron nos resultados, non sendo dispares entre centros, como se pode ver a continuación.

Gráfica 7: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios da Torre de Nogueirosa, feitos ao alumnado dos CEIP Mosteiro de Caaveiro e Plurilingüe de Andrade

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que case a totalidade dos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	<i>“É un castelo”</i>

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“É o castelo dos Andrade”.</i>
	Onde está	<i>“Está no alto da montaña”</i>
	Para que serve	<i>“É un coche, ese é o cocinero que está cortando unha pataca para a reina e o rei. Esa é a reina que está vendo a tele, iso é o castillo por dentro, para iso serve un castillo”</i>
	Estiveron ali	-

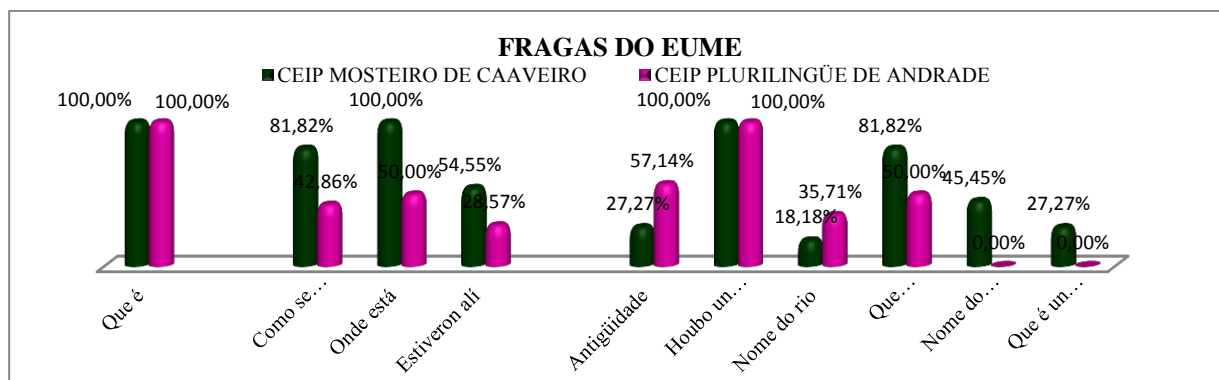
Este elemento patrimonial creou un pouco de confusión nos alumnos do CEIP Mosteiro de Caaveiro, a estes pequenos custoulles moito recoñecelo por que o confundían co Torreón dos Andrade (situado no centro urbano de Pontedeume). Non obstante, si souberon aportar datos curiosos como a súa utilidade, xa que como tipo de casa que é, na seguinte descrición, un pequeno desde do centro de A Capela, describiu perfectamente a posible vida que se estaba a desenvolver no castelo: *“...é o cocinero que está cortando unha pataca para a*

reina e o rei. Esa é a reina que está vendo a tele, iso é o castillo por dentro, para iso serve un castillo”. Distinto é o caso dos alumnos do CEIP plurilingüe de Andrade, todos eles coñecían as características básicas do Castelo (nome, situación, utilidade). Por último, en ambos centros, apenas había cativos e cativas que foran a ver a Torre.

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Quen viviu nel	“É o pai de moitos caballeros, e esta é a nai do rei de moitos caballeros, e esa é a maite caballero, e esa é a señal que indica o camiño, e eso é, todos vivían nel”.
	Antigüidade	“É o castelo, que ten un timbre. Houbo unha tormenta de raios que quemaron o castelo, pero agora como é vello o reconstruíron e gora ten timbre”.

Para rematar coa análise deste elemento patrimonial, é preciso recalcar o expresado no bloque anterior, para os nenos e nenas do CEIP Mosteiro de Caaveiro foi moi difícil recoñecer que castelo era, polo que non foron capaces de deducir quen vivía nel. Si sabían que eran reis ou xente importante, pero non souberon poñerlles nome. Pola contra, os cativos e cativas do CEIP de Andrade si coñecían que os habitantes da Torre eran os señores de andrade. En síntese, os pequenos si sabían que a torre era moi antiga, pero non foron quen de recoñecer as súas características máis concretas.

Gráfica 8: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios das Fragas do Eume, feitos ao alumnado dos CEIP Mosteiro de Caaveiro e Plurilingüe de Andrade

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que tódolos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	“Son as Fragas”

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“As Fragas do Eume”</i>
	Onde está	<i>“En Pontedeume”. “Na Capela”. “Ao lado da miña casa”.</i>
	Estiveron alí	<i>“Eu vivo nas fragas, cando fue el incendio los bomberos nos echaron de casa”</i>

Para continuar coa análise do coñecemento das Fragas do Eume, pódese concluír que gran parte dos alumnos sabían Características xerais da Fraga (situación, nome, etc.).

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Antigüidade	<i>“Un lobo, nas fragas do eume, xunto a unha árbore moi moi moi vella por ter o tronco moi gordo”</i>
	Houbo un incendio	<i>“Houbo un incendio, quemó los árboles y hay unos amigos meus que iban a tirarse por el tobogán peque se quemaron un poco”.</i>
	Nome do río	<i>“Los peces están jugando a saltar en el río Eume y está en la puerta de los monjes del monasterio, los peces están rojos por que tenían heridas del incendio”</i>
	Qué animais viven alí	<i>“Había animales en los árboles gordos y el ciervo destruyó el mechero que hizo el incendio”</i>
	Nome do mosteiro	<i>“O Mosteiro se chama coma o noso cole”</i>
	Qué é un mosteiro	<i>“Las fragas del Eume estaban tranquilas y después un tío que estaba fumando tiró un cigarro al chan y hubo un tío que quemó muchos árboles y ahora los monjes no pueden comer porque como no querían estar cerca de la wii no podían bajar a la tienda a comprar y tuvieron que matar a muchos animales y conejos pero no quisieron y decidieron morir para no matar a nadie ni bajar a la tienda ni acercarse a la wii”</i>

No análise do coñecemento das Fragas, estase a observar algo moi importante, a relevancia que tivo o incendio das Fragas na vida dos pequenos e pequenas, o impacto que lles causou. Durante o grupo de discusión en ambos centros, o incendio foi o tema máis tratado por eles, amosando unha tremenda indignación cara os causantes do lume. Isto non só se pode apreciar nas respostas obtidas (recollidas na táboa anterior) senón tamén nos comentarios que facían dos seus propios debuxos como é o seguinte: *“Había una hierba y quemó todo el incendio y las mariposas con el cielo se engancharon, el incendio aún no lo apagaron, sigue ardiendo, por que aún nadie avisó a los bomberos por que poca gente lo*

sabe”. Os pequenos e pequenas amosaron estar realmente afectados, e, indignados co causante do lume. Isto fixo que chegaran a monopolizar a conversa do grupo de discusión en torno a ese tema. Finalmente, cabe engadir que había nenos e nenas que despois do lume quedaran preocupados polos habitantes do mosteiro, polos monxes, pensando que morreran, por que o lume lles queimara a “eira”, e como quedaran sen verduras morreran por cumprir a promesa de “non querer estar cerca da wii” como podemos ler na resposta obtida ao ítem “Que é un mosteiro”.

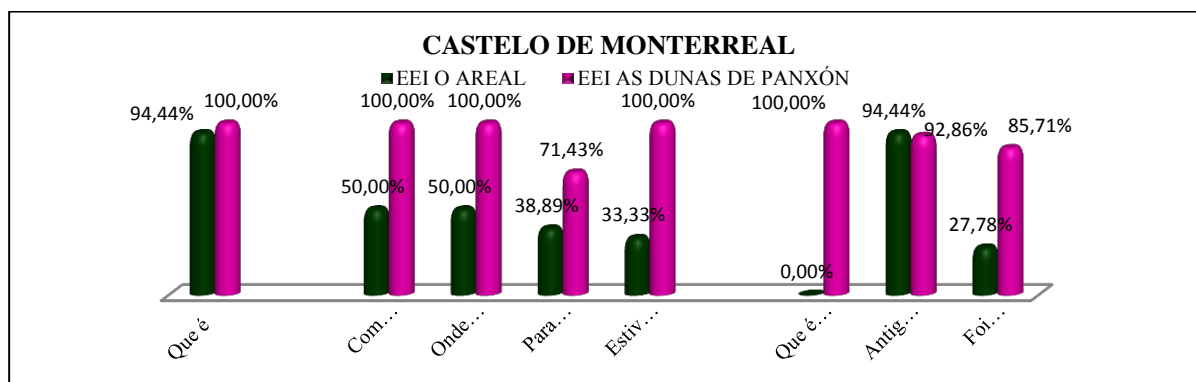
RÍA DE VIGO

O traballo de campo que se fixo na zona de Vigo comprendeu dous centros educativos. O EEI O Areal no concello de Baiona, e o EEI As Dunas de Panxón no concello de Nigrán. O primeiro foi o escollido pola proximidade co Castelo de Monterreal, que na actualidade é un Parador (elemento patrimonial cultural desta área) e o segundo polo mesma razón coas Illas Cíes (elemento natural). Por outra banda, o número de alumnado era baixo polo que os convertía en centros idóneos para a realización do grupo de discusión. Esta idoneidade púidose observar na distribución do alumnado que era a seguinte:

EEI AS DUNAS DE PANXÓN				EEI O AREAL			
Idade \ Sexo	5	6	Total	Idade \ Sexo	5	6	Total
Nenas	3	2	5	Nenas	11	0	11
Nenos	8	1	9	Nenos	7	0	7
Total	11	3	14	Total	18	0	18

Táboa 6: Relación sexo/idade (en anos) do alumnado da EEI As Dunas de Panxón e O Areal

Como se pode observar nos datos presentados, a idade do alumnado era moi homoxénea entre os dous centros, non obstante, e igual ca na anterior zona, se obtiveron resultados moi dispares como se pode apreciar a continuación.

Gráfica 9: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios do Castelo de Monterreal, feitos ao alumnado das EEI O Areal e As Dunas de Panxón

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que practicamente a totalidade dos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver, aínda que a nova utilidade do castelo causoulles un pouco de confusión como se pode apreciar na táboa.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	<i>“É un castillo”. “É un parador”</i>

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

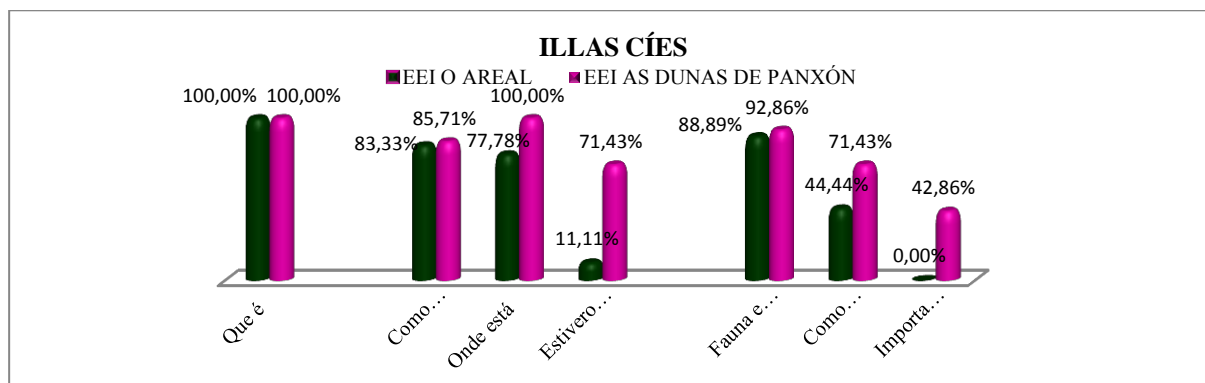
BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“É castillo de Baiona”. “É o parador de Baiona”. “É o castelo de Monterreal”. “Castillo de Colón”.</i>
	Onde está	<i>“Está en la roca donde están las esculturas de los reyes pero hay que escalar un poco después de unas escaleras. Yo entre por donde hay un faro y había muchas escaleras, unas más grandes y unas más pequeñas. Después hay muchas hierba que se sube por la pared y después ya está la rampa que sube al castillo”.</i>
	Para que serve	<i>“Hai guerreiros protexendo coa muralla a cidade por que estaban en guerra. Hai tamén cárceres para meter aos malos”.</i>
	Estiveron alí	-

Como se pode observar nas respostas obtidas, os nenos e nenas desta zona si recoñecen o castelo, si saben onde se atopa, e si saben o nome do mesmo, pero, teñen unha certa confusión de información. Por exemplo, tanto nun centro coma no outro xurdiu unha discusión sobre o nome do castelo, non tiñan claro se era: *“É castillo de Baiona”* ou *“É o parador de Baiona”* ou *“É o castelo de Monterreal”* ou *“Castillo de Colón”*, e ao final non acadaron acordo ningún, xa que cada quen defendeu ferventemente a súa opción de nome. O mesmo pasou coa utilidade do castelo, ao ser na actualidade un parador creou confusión nos pequenos e pequenas que non souberon dicir ao final para que servía (defender a Baiona vs. Durmir xente que paga por iso). Polo demais, sinalar que a pesar de estar un pouco máis lonxe, os pequenos e pequenas da EEI As Dunas de Panxón recoñeceron moito mais cedo o castelo, a pesar de que 3 proxenitores da EEI O Areal traballan no parador e no club de iates que ocupan agora as instalacións da fortificación.

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítems	Respostas obtidas
	Que é na actualidade	<i>“O castillo é un parador por que ten habitacións as que vai a xente a durmir e ademais ten bandeiras de España, por iso é un parador”</i>
	Antigüidade	<i>“É moi vello por que ten portas de ferro e madeira e tamén cadenas de ouro”.</i>
	Importancia para a protección de Baiona	<i>“Os guerreiro protexen a muralla e con ela a Baiona”. “Colón e un amigo cos Reis Cristianos usaron o castelo para protexer a Baiona”.</i>

Neste caso pódese observar a mesma situación ca no bloque anterior, os nenos e nenas teñen certa confusión coa información que posúen do castelo, un exemplo disto é: *“Os Reis Cristianos con moitos amigos foros os que coidaron a cidade nunha guerra”*, esta afirmacións demostra que os cativos e cativas si coñecen a historia que rodea ao castelo, pero mesturando personaxes, épocas e acontecementos. Esta situación podería mellorar, por exemplo, empregando como recursos, nunha saída, aos proxenitores que traballan no recinto.

Gráfica 10: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios das Illas Cíes, feitos ao alumnado das EEI O Areal e As Dunas de Panxón

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que tódolos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	<i>“Son illas”</i>

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“Son as Estelas”. “Son as Cíes”</i>
	Onde está	<i>“Están ahí fora, as ves pola ventá?”</i>
	Estiveron alí	-

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Fauna e flora	<i>“Hay muchas gaivotas roba comida, también hay pulpos que sueltas tinta y tiburones”</i>
	Como se chega	<i>“Eu voy no barco de papá”. “En catamarán ou en helicóptero, en avión non porque non cabe”.</i>
	Importancia das praias	<i>“A auga da praia está moi fría”.</i>

O coñecemento sobre as illas Cíes é moi profundo, os pequenos e pequenas tiñan datos moi concretos e específicos sobre elas a pesar de que moi poucos estiveran nelas. Houbo un dato moi significativo no que se paraban tódolos pequenos e pequenas: *“Tes que ter moito coidado coa comida cando vas, porque hai unhas gaviotas moi intelixentes que saben como collerte o bocata da mochila sen levar a mochila con elas, a ademais lo hacen cando estás bañandote, tes que ir acompañado dun guardia vigila bocadillos e anti gaivotas”* Esta reflexión, é canto menos curiosa, porque en resumo, para todos os pequenos e pequenas era do detalle máis importante que que máis había que ter en conta das illas. Por último, dicir que se creou un pequeno debate sobre os medios de transporte que se poderían empregar para chegar alí, uns estaban convencidos que se podería chegar en helicóptero e outros non; ao final non chegaron a ningún acordo, pero a titora comentou que quizais os pequenos e pequenas pensen o do helicóptero por algún rescate que puideran haber feito os servizos sanitarios.

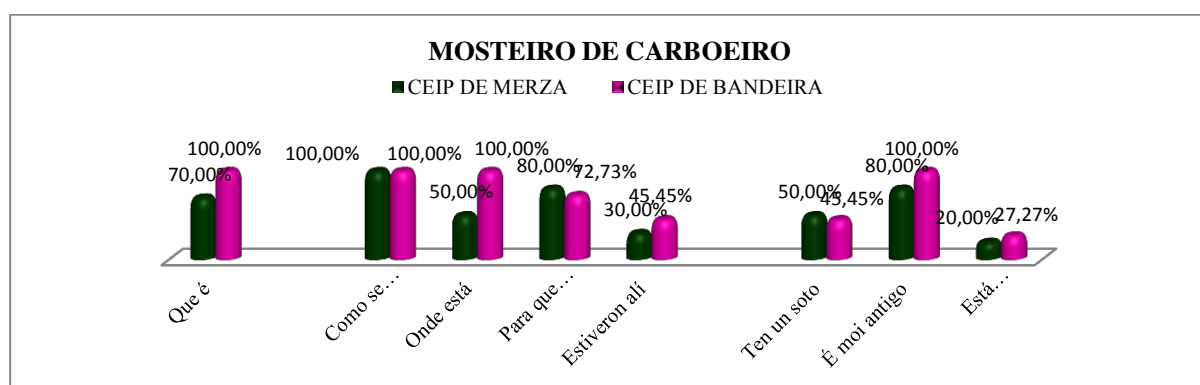
DEZA

O traballo de campo que se fixo na zona do Deza comprendeu dous centros educativos. O CEIP de Merza no concello de Vila de Cruces, e o CEIP de Bandeira no concello de Silleda. O primeiro foi o escollido pola proximidade co Mosteiro de Carboeiro, (elemento patrimonial cultural desta área) e o segundo polo mesma razón coa Fervenza do Toxa (elemento natural). Por outra banda, o número de alumnado era baixo polo que os convertía en centros idóneos para a realización do grupo de discusión. Esta idoneidade púidose observar na distribución do alumnado que era a seguinte:

CEIP DE MERZA						CEIP DE BANDEIRA			
Idade Sexo	3	4	5	6	Total	Idade Sexo	5	6	Total
Nenas	1	1	4	1	7	Nenas	5	2	7
Nenos	0	1	1	1	3	Nenos	1	3	4
Total	1	2	5	2	10	Total	6	5	11

Táboa 7: Relación sexo/idade (en anos) do alumnado dos CEIP de Merza e de Bandeira

Como se pode ver na táboa, a idade do alumnado era diferente dun centro con respecto ao outro, non existindo homoxeneidade. Esta circunstancia se pode dicir que non influíu negativamente ao estudo, xa que os máis pequenos aportaron moita riqueza ao traballo de campo desta área coas súas reflexións.

Gráfica 11: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios do Monteiro de Carboeiro, feitos ao alumnado dos CEIP de Merza e de Bandeira

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que case todos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	“É unha igrexa”. “É un mosteiro”.

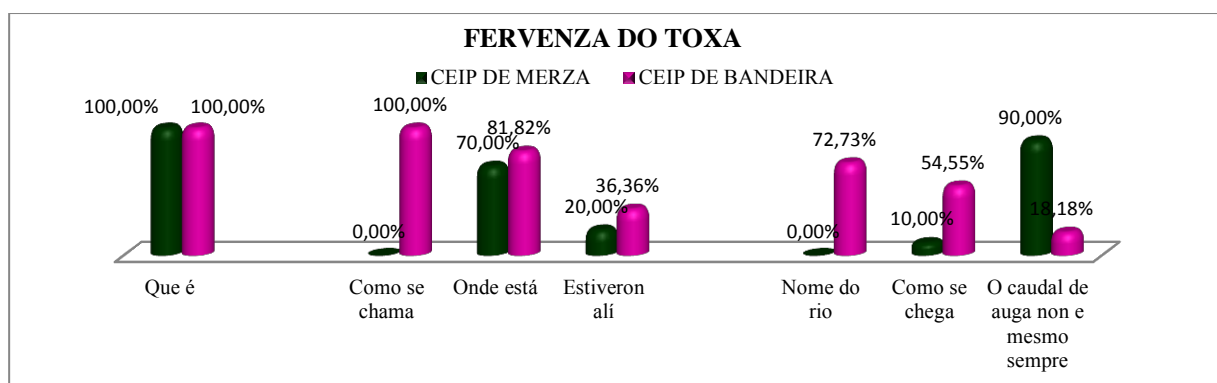
O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	“É a igrexa de Carboeiro”.
	Onde está	-
	Para que serve	“É a casa dos curas de antes”
	Estiveron ali	“Fun con mamá por que é fotografa e tiña que sacar fotos ali”

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Ten un soto	<i>“Para baixar ao sótano hai que baixar unhas escaleiras e hai que ir cunha linterna e hai que ir cunha chica que está alí dentro”.</i>
	É moi antigo	
	Está restaurándose	<i>“Agora o están poñendo novo”</i>

Todos os pequenos e pequenas confundiron ao comezo o mosteiro cunha igrexa, aínda que despois percatáronse. Todos coincidiron en que era a casa dos curas, que era moi antiga e que alí se facían vodas. Houbo algún neno que insistiu en que alí se realizan espectáculos de monicreques, pero despois de preguntar no concello desmentiron esa información. Moi poucos coñecían a existencia dun soto no mosteiro, característica que o distingue da maioría de mosteiros. Cada destacar o fito de que non coincidiron os pequenos e pequenas que foron ao mosteiro cos pequenos e pequenas que coñecían a existencia do soto. En resumo, os cativos e cativas tiñan un coñecemento bastante concreto do mosteiro, aínda que moi poucos fosen. Presentándose así uns resultados bastante homoxéneos entre ambos centros.

Gráfica 12: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios da Fervenza do Toxa, feitos ao alumnado dos CEIP de Merza e de Bandeira

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que tódolos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	<i>“Unha fervenza”</i>

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“Fervenza de Pazos”. “Fervenza do Toxa”.</i>
	Onde está	<i>“Está cerca das piscinas da Carixa”.</i>
	Estiveron ali	-

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Nome do río	<i>“O río que pasa, e o río que vai tamén pola Carixa”</i>
	Como se chega	<i>“Para ir, hai que chegar a Pazos e logo ir andando”</i>
	Variacións caudal	<i>“Cando chove bótase moita auga ao río”</i>

O coñecemento da fervenza do Toxa é moi irregular, e incluso escaso en ambos centros. Aos nenos e nenas custoulle moito recoñecer que fervenza era, isto foi moi curioso, xa que nun dos centros se fixera unha saída á fervenza o curso pasado. A proximidade dunhas piscinas naturais chamadas “A Carixa” produciulles moita confusión e levounos ao erro. Non obstante, un dos nenos mais pequenos do CEIP de Merza fixo unha puntualización sobre a fervenza que é moi importante: *“O laranxa é a por quería que botaron ao río, botaron tanta que os paxaros beben auga e caen pola por quería que ten”*, o pequeno con este comentario demostrou que si sabía que fervenza era, xa que a fervenza do Toxa ten a auga moi turbia como se estivese sufrindo vertidos non regulados.

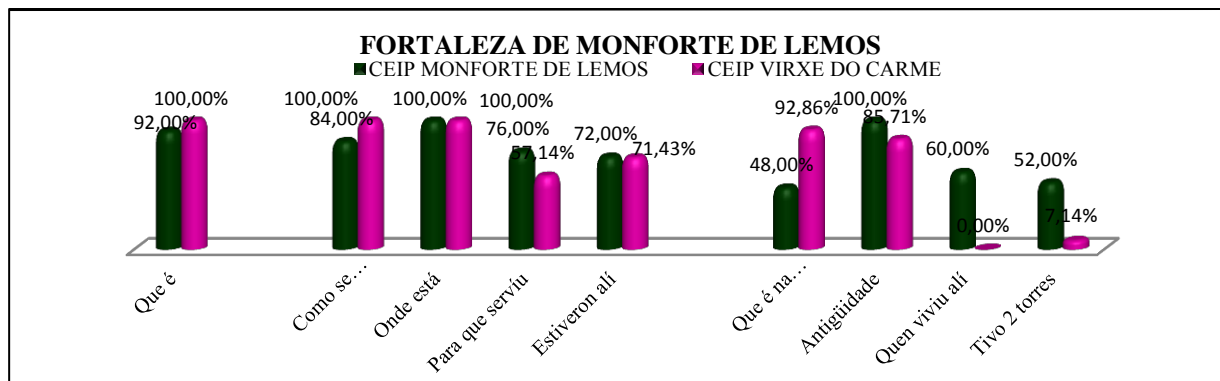
TERRA DE LEMOS

O traballo de campo que se fixo na zona De Terra de Lemos comprendeu dous centros educativos. O CEIP Monforte de Lemos, no concello do mesmo nome, e o CEIP Virxe do Carme no concello de Sober. O primeiro foi o escollido pola proximidade coa Fortaleza de Monforte de Lemos, (elemento patrimonial cultural desta área) e o segundo polo mesma razón cos Canóns do Sil (elemento natural). A distribución do alumnado era a seguinte:

CEIP VIRXE DO CARME						CEIP MONFORTE DE LEMOS			
Idade Sexo	3	4	5	6	Total	Idade Sexo	5	6	Total
Nenas	0	2	5	1	8	Nenas	10	4	14
Nenos	1	2	3	0	6	Nenos	9	2	11
Total	1	4	8	1	14	Total	19	6	25

Táboa 8: Relación sexo/idade (en anos) do alumnado dos CEIP Virxe do Carme e Monforte de Lemos

Como se pode ver na táboa, a idade do alumnado era diferente dun centro con respecto ao outro, non existindo homoxeneidade. Esta circunstancia se pode dicir que non influíu negativamente ao estudo, xa que os máis pequenos aportaron moita riqueza ao traballo de campo desta área coas súas reflexións.

Gráfica 13: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios da Fortaleza de Monforte de Lemos, feitos ao alumnado dos CEIP de Monforte de Lemos e Virxe do Carme

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que practicamente a totalidades dos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	“É un castelo”.

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas foron:

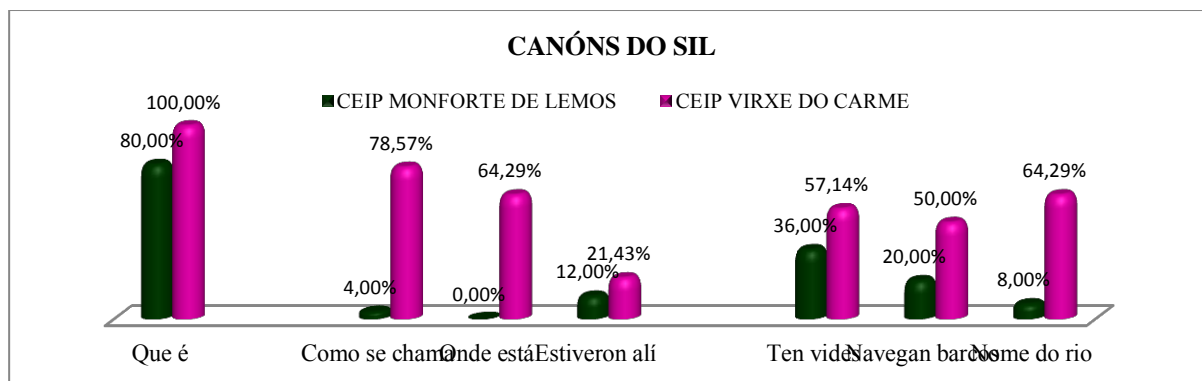
BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	“Fortaleza de San Vicente”. “Castelo de Monforte”. “Parador de Monforte”.
	Onde está	“É un coche que vai ao castelo, por que está lonxe e andando dijo mi madre cuando fuimos que era mucho para ir andando”
	Para que serve	“É así por que a algunhas persoas non lles gusta o sol e así non lles da e están alí protexidos”
	Estiveron alí	-

Pódese observar, tanto na gráfica, como nas respostas obtidas (recollidas na táboa), que a gran maioría dos pequenos dos dous centros educativos coñecen as características mais xerais da Fortaleza de Monforte (nome, localización, utilidade, etc.), isto é algo moi importante, xa que o converte nun dos elementos patrimoniais máis coñecidos deste estudo.

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Resposta obtida
	Que é na actualidade	<i>“No castelo hai dous paradores donde hacen las camas, uno es más grande que otro por que o parten as torres”.</i>
	Antigüidade	<i>“O castillo ten un imán para que se faga máis fuerte por que é moi vello”.</i> <i>“Ten unha bandeira de España por que o castillo se fixo cando España estaba na época de España”</i>
	Quen viviu alí	<i>“Es mi castillo y le estoy lanzando cañonazos al de Xoan”.</i>
	Tivo dúas torres	<i>“hai dous castillos, uno pequeño y uno grande, pero teñen o mesmo nome castelo de San Vicente”.</i>

O fito reflectido no anterior bloque,pódese apreciar tamén neste, aínda que non tan acentuado. Os nenos e nenas posúen moita información da Fortaleza, pero esta información se centra sobre todo na actividade empresarial á que está adicada a edificación na actualidade, isto se pode deber a que dúas das nais traballan na fortaleza ou actual parador. Quizais isto poida ser un factor importante xa que pode estar a influír nas percepcións dos pequenos da Fortaleza, esquecendo o pasado histórico desta.

Gráfica 14: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios dos Canóns do Sil, feitos ao alumnado dos CEIP de Monforte de Lemos e Virxe do Carme

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que case todo o alumnado de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	<i>“Canóns”</i>

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“Son os canons de Monforte, por que na miña casa non hai río”</i>
	Onde está	<i>“Están no río Cabe”</i>
	Estiveron alí	<i>“En el río hay muchos peces y lo sé por que cuando voy con papá pescamos mucho alli”</i>

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Ten vides	<i>“Son os Canóns do Sil, non hai uvas por que o río de villa oscura subiu moito e as comeu todas, logo non había e so comí as de casa”</i>
	Navegan os barcos	<i>“Navegan barcos muy pequeños, pero tienen que tener cuidado por que os canons son como un reloj de arena e pode romper”</i>
	Nome do río	<i>“É o río Sil, hai un jabalí sentado ulindo as uvas, tamén hai dúas montañas e tréboles de catro e dúas hojas”.</i>

O coñecemento dos bloques dous e tres, deste elemento patrimonial, non é homoxéneo, xa que como se pode observar hai moita diferenza entre a información que posúen os alumnos dun centros con respecto aos do outro. Por exemplo, a varios alumnos, lles custou moito situar os Canons, algún chegou a dicir: *“Son os Canons de Monforte, por que na miña casa non hai río”* ou *“Están no río Cabe”*. Non obstante, en ambos centros, os alumnos si sabían algunhas características moi específicas dos canons que amosan que non os descoñecían por completo coma por exemplo: *“É o río Sil, hai un jabalí sentado ulindo as uvas, tamén hai dúas montañas e tréboles de catro e dúas hojas”* ou *“a xente que ten viñas no Sil ten que ter coidado por que os jabalís de alí lles gustan moito as uvas”*.

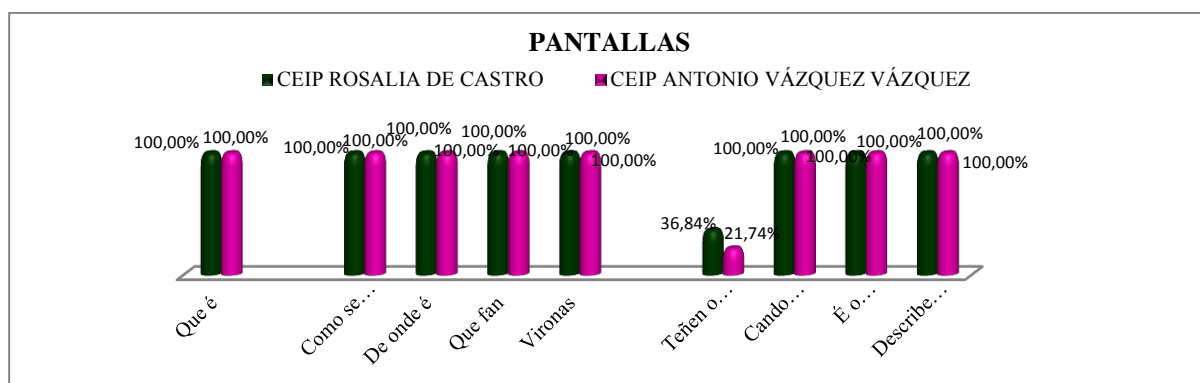
A LIMIA

O traballo de campo que se fixo na zona de A Limia comprendeu dous centros educativos. O CEIP Rosalía de Castro, no concello de Xinzo de Limia, e o CEIP Antonio Vázquez Vázquez no concello de Rairiz de Veiga. O primeiro foi o escollido por estar no concello onde está moi arraigada a celebración do Entroido e son moi tradicionais “as Pantallas”, (elemento patrimonial cultural desta área) e o segundo polo súa proximidade coa Carballa da Rocha (elemento natural). A distribución do alumnado era a seguinte:

CEIP ANTONIO VÁZQUEZ VÁZQUEZ						CEIP ROSALÍA DE CASTRO			
Idade Sexo	3	4	5	6	Total	Idade Sexo	5	6	Total
Nenas	1	2	6	2	11	Nenas	8	1	9
Nenos	2	6	4	0	12	Nenos	6	4	10
Total	3	8	10	2	23	Total	14	5	19

Táboa 9: Relación sexo/idade (en anos) do alumnado dos CEIP Antonio Vázquez Vázquez e Rosalía de Castro

Como se pode ver na táboa, a idade do alumnado era diferente dun centro con respecto ao outro, non existindo homoxeneidade. Esta circunstancia se pode dicir que non influíu negativamente ao estudo, xa que os máis pequenos aportaron moita riqueza ao traballo de campo desta área coas súas reflexións.

Gráfica 15: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios das Pantallas, feitos ao alumnado dos CEIP Rosalía de Castro e Antonio Vázquez Vázquez

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que tódolos cativos e cativas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver. Cabe sinalar a incredulidade que amosaron os pequenos ante o descoñecemento presentado deste elemento patrimonial.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	"é un traxe de Entroido"

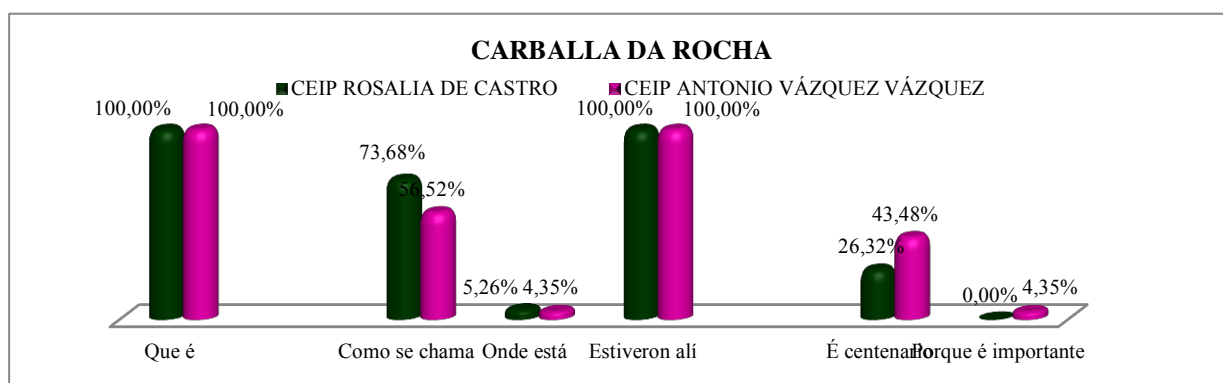
O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“É unha Pantalla, como non o sabías?”</i>
	Onde está	<i>“É de aquí, de Xinzo”</i>
	Para que serve	-
	Estiveron alí	<i>“A Pantalla é o meu tío Héctor, a min que son Batman non me persigue por que estou disfrazado, a que non vai disfrazado o persigue, de noite se convirte nun espantallo”</i>

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	Teñen o traxe	<i>“Eu teño o traxe de Pantalla, pero non o teño entero por que me faltan as vexigas que papá me di que aínda non sei tocalas”</i>
	Saben cando empezan a saír as Pantallas	<i>“As Pantallas saen o domingo das Pantallas e logo xa todo o Entroido”</i>
	Saben que é o Entroido máis longo de España	<i>“Aquí o Entroido dura moitos moitos días, tantos coma ir e vir á Coruña”</i>
	Describen unha Pantalla	<i>“É unha Pantalla que está no Entroido, está na plaza da Pantalla de Xinzo de Limia, cerca do parque. Está correndo e tocando as vexigas por que quere coller aos homes para que lle paguen viño no bar”.</i>

Como se pode observar na gráfica, e nas táboas de respostas, as pantallas son e constitúen un ente propio na zona do Limia. Os pequenos non podían comprender o descoñecemento presentado dese sitio, tanto se enfadaron que para que a investigadora non se fose da zona do Limia sen coñecer as Pantallas, os cativos e cativas realizaron un desfile pola aula imitando os xestos que fan as Pantallas ao golpear as vexigas. A totalidade do alumnado coñecía todas as características dunha pantalla, e, a pesar da súa curta idade, moitos deles tiñan o traxe. Coas súas respostas transmitiron que o Entroido en Xinzo está moi arraigado.

Gráfica 16: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios da Carballa da Rocha, feitos ao alumnado dos CEIP Rosalía de Castro e Antonio Vázquez Vázquez

O primeiro bloque o constitúen as barras da esquerda, nelas podemos ver que tódolos nenos e nenas de ambos centros recoñeceron e souberon dicir que era o que estaban a ver.

BLOQUE 1	Ítem	Resposta obtida
	Qué é	<i>“É unha árbore”</i>

Tódolos pequenos sabían que o que estaban a ver na fotografía era unha árbore, pero non foron capaces de recoñecer que arbore (bidueiro, carballo, castaño, etc.)

O segundo bloque, o forman as barras do centro da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes

BLOQUE 2	Ítem	Resposta obtida
	Como se chama	<i>“Árbore da Sainza”. “Árbore de Rairiz”. “Carballo”.</i>
	Onde está	<i>“É unha árbore, é a de Rairiz, a especial”.</i>
	Estiveron alí	-

O terceiro bloque constitúeno as barras da dereita da gráfica sendo as cuestións e as respostas obtidas as seguintes:

BLOQUE 3	Ítem	Respostas obtidas
	É centenario	<i>“Ten que ter polo menos 90 anos”</i>
	Por qué é importante	<i>“É importante por que cando a miras, non lle das visto a fin”</i>

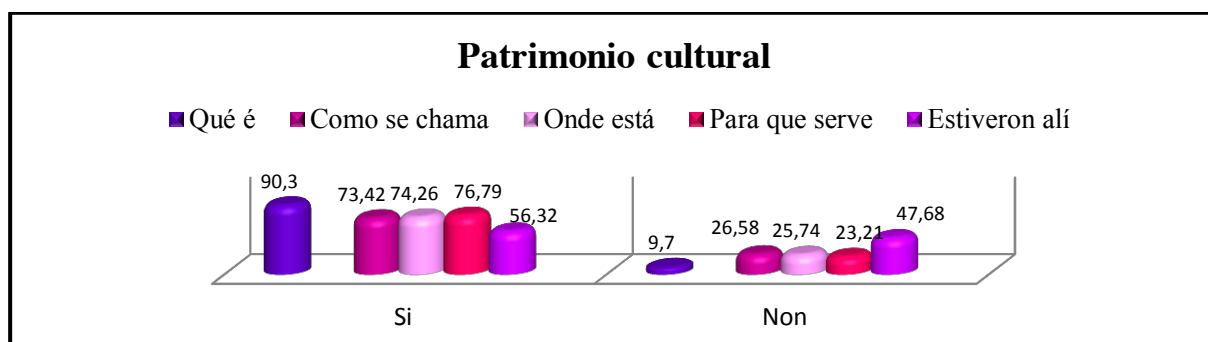
O coñecemento dos bloques dous e tres é moi irregular, xa que hai datos que moitos nenos e nenas saben que é unha árbore centenaria, pero o descoñecemento das outras características leva a formular a seguinte hipótese: coñecerán só algunhas características por que as deducen por lóxica e non por coñecer o elemento patrimonial? Esta idea apoíase en que só unha nena de 3 anos coñecía por que é importante esta árbore *“É importante por que cando a miras, non lle das visto a fin. Ademais é moi importante por que se queres abrazala fai falta moita xente, e ademais non lle podes facer dano por que está protexida”*.

6.- Valoración e conclusións

Despois da análise por zonas, na que se observou o coñecemento específico e concreto de cada elemento patrimonial de maneira individual, é preciso realizar unha síntese na que se valoren e conclúan os resultados sobre o coñecemento dos pequenos sobre os elementos

patrimoniais: segundo a súa categoría (elementos culturais vs. naturais) e de maneira globalizada.

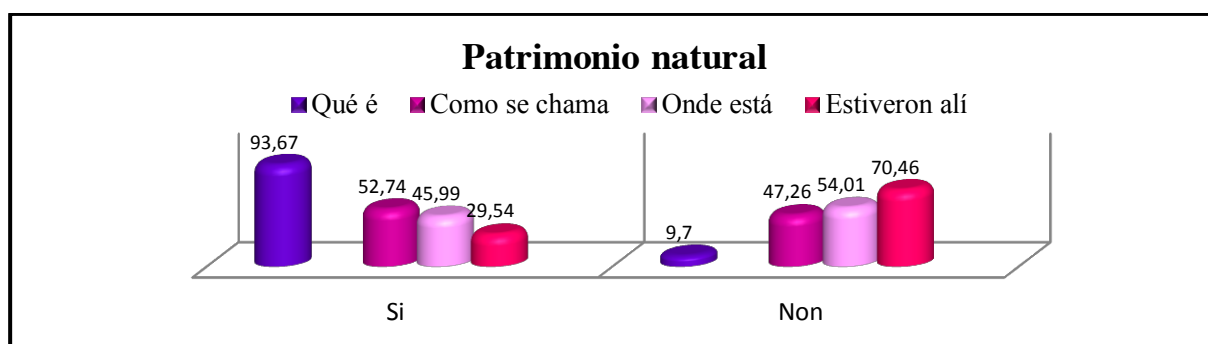
PATRIMONIO CULTURAL

Gráfica 17: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios do Patrimonio Cultural aos alumnos de todos os CEIP e EEI que colaboraron

Na gráfica dividida por ítems, é preciso reparar que practicamente a totalidade dos pequenos teñen un coñecemento xenérico do elemento patrimonial (un castelo, un faro, etc). Un 75% do alumnado ten un coñecemento específico de cada un deles: sabía o nome concreto de cada lugar, a súa situación e a súa funcionalidade, o que nos leva a concluír que a maioría dos pequenos teñen información do patrimonio do seu contorno. Mais se comparamos este dato co relativo ao coñecemento directo do mesmo (que responde ao ítem “estiveron alí”), e que non chega ao 50%, debemos reflexionar acerca da súa limitación e da necesidade de experiencias vivenciais que - por medio das saídas escolares, por exemplo- contribúen ao coñecemento do contorno e, por tanto, da formación dos nenos e nenas.

PATRIMONIO NATURAL

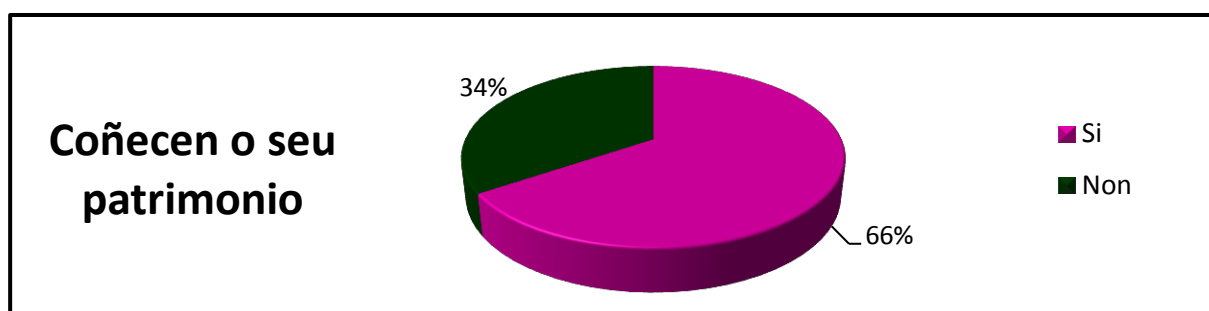

Gráfica 18: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios do Patrimonio Natural aos alumnos de todos os CEIP e EEI que colaboraron

Pódese observar globalmente como a porcentaxe da mostra que coñece o patrimonio natural é significativamente inferior á do patrimonio cultural. Máis do 93% dos pequenos coñecen o que están a ver (unha praia, unha árbore, unha illa, etc). Aínda que só un 50% do alumnado, ten un coñecemento específico do mesmo: sabían o nome concreto de cada lugar

así como a súa situación; o que nos leva a concluír que só a metade dos pequenos teñen información do patrimonio natural do seu contorno. Ademais se comparamos este dato co relativo ao coñecemento directo do mesmo (que responde ao ítem “estiveron alí”), e que non chega ao 30%, nos leva a facer a reflexión feita anteriormente acerca da limitación e da necesidade de experiencias vivenciais que -por medio das saídas escolares, por exemplo- contribúen ao coñecemento do contorno e, por tanto, da formación dos nenos e nenas.

Comparativamente, hai que subliñar un maior descoñecemento do patrimonio natural respecto ao patrimonio cultural. Isto lévanos a reflexionar a necesidade de incrementar máis, nas aulas, a presenza as formulacións de Busquets (2010). Este autor defende unha educación diferente, unha que empregue a paisaxe como medio para sensibilizar á poboación para a protección deste patrimonio e Nardi (2010) que propón empregar a paisaxe natural como un instrumento de intermediación cultural, son dous bos exemplos para asentir unhas bases de traballo na aula que permitan introducir a aprendizaxe do patrimonio natural.

Gráfica 19: Porcentaxes extraídas dos cuestionarios do coñecemento global do Patrimonio aos alumnos de todos os CEIP e EEI que colaboraron

O paso seguinte a coñecer os valores medios que foron explicados anteriormente, é obter un valor xeral que conxugue os datos do patrimonio natural cos do cultural. Para calcular estes datos se tiveron en conta diferentes ítems relativos a: se sabían o nome destes elementos, se o recoñecían e emprazamento. Coa conxugación deses ítems obtívose o seguinte resultado: o 66% dos nenos e nenas que formaron a mostra coñecen o seu patrimonio, fronte ao 34% restante. Estas cifras, lévanos a facer unha profunda reflexión: é preciso proporcionar situacións de aprendizaxe en torno ao patrimonio presente no contorno das escola; con isto se lograría darlles aos pequenos e pequenas ferramentas, coas que se lles estimularía o seu interese innato polo seu contorno. Aproveitando isto obteríanse grandes avances xa que ao estudar o medio que os rodea e o coñecerían mellor para desenvolver as súas actividades.

En conclusión, pódese observar que os elementos patrimoniais que máis pequenos e pequenas coñecen son As Pantallas e as Fragas do Eume. A causa disto non se pode asegurar, mais aventurando unha posible hipótese, poderíase deducir o seguinte: As Pantallas son moito máis que un elemento cultural, son unha experiencia directa vivencial, polo que que vivan como son as Pantallas pode facer que adquiran de unha maneira moito máis significativa o relativo a elas. Este mesmo motivo probablemente poida extrapolarse ás Fragas do Eume. Hai un ano, os alumnos e alumnas dos centros lindantes ás Fragas, viviron un suceso importante: o incendio destas. A importancia deste suceso viuse reflectida nas conversas mantidas con eles, nos seus debuxos, nas súas conclusións... O incendio foi polo tanto, unha experiencia directa vivencial para eles: moitos deles tiveron que ser desaloxados dos seus fogares a causa do lume e moitos tamén viron como membros das súas familias se ofrecían voluntarios para axudar na loita contra o lume. O fito de vivir experiencias que completaran o seu aprendizaxe significativo, pode ser a razón que fai que os nenos e nenas coñezan máis e mellor estes elementos.

No outro extremo, están o Dolmen de Axeitos e a praia das Catedrais. Estes dous elementos son que menos coñecen os pequenos. Aventurando tamén unha posible hipótese, pode ser que isto suceda porque sexan os elementos que poidan presentar unha maior complexidade para o seu ensino nas aulas de Educación Infantil. Non obstante deberíase refutar esta teórica complexidade tal e como Egan (1991) ou Cooper (2002) postulan.

Por outra banda, cabe destacar unha gran desigualdade duns centros aos outros. Nalgúns os nenos estaban espertos e participaban sen ningún problema e tiñan ideas realmente abraiantes. En outros os pequenos non estaban nada motivados e custáballes moito entrar no grupo de discusión. Isto pode deberse a moitos factores tales como: á maneira de tratar aos pequenos, á maneira de traballar dentro do aula (proxectos/método), etc.

Ademais, cabe sinalar que con este traballo non se poden facer unha xeneralización da situación do patrimonio dentro do ensino galego. Pero si permite extraer determinados datos significativos que intentan dar unha perspectiva de como é a realidade nas aulas (que conforman esta mostra). É dicir, este traballo pode ser un indicador real da situación en 16 centros escolares, e, como indicador, cando menos, leva a unha reflexión sobre a necesidade de mellorar a situación na medida do posible.

Para rematar, pódese obter a seguinte valoración: a nivel global este tipo de traballos pode empregarse como unha ferramenta para mellorar, e tela en conta para alcanzar un

coñecemento máis profundo de Galicia. A nivel persoal, a valoración do mesmo é moi enriquecedora. Con este achegamento a investigación etnográfica, puiden aproximarme ao patrón e á disciplina do traballo de campo, crescendo persoalmente durante a súa elaboración xa que, entre outras cousas, aprendín a sobrepoñerme ás dificultades que me atopei durante a elaboración do mesmo. Así e todo, o máis destacable para min foi a oportunidade que me brindou ao abrirme as portas de moitas escolas. Permitíndome coñecer a 237 nenos e nenas, quen coas súas inocentes e creativas miradas, ensináronme outra maneira de ver e coñecer o contorno patrimonial que os rodeaba.

7.- Bibliografía

- Abad, J. (2006). El mensaje cultural del niño a través del dibujo. *Aula de Infantil*(32), 5-7.
- Adams, E. (2000). *Space Place*. Glasgow: Lighthouse.
- Adams, E. (2002). *Power Drawing*. Enfield: Drawing Power Campaign.
- Asun, R. (2006). Construcción de cuestionarios y escalas: El proceso de la producción de información cuantitativa. En M. Canales, *Metodologías de investigación social: Introducción a los oficios* (pp. 63-115). Santiago de Chile: LOM Ediciones.
- Benejam, P. (2003). Los objetivos de las salidas. *Iber: Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*.(36), 7-12.
- Bernot, L., & Blancard, R. (1953). *Nouvelle, un village français*. París: Institut d'Ethologie.
- Bruner, J. (1983). *Le développement de l'enfant*. Paris: PUF.
- Bruner, J. (1997). *La educación, puerta de la cultura*. Madrid: Visor.
- Busquets, J. (2010). La educación en paisaje: una oportunidad para la escuela. *Iber: Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*.(65), 7-16.
- Calbó, M. (2005). El patrimonio como ambiente: enfoque ambiental de la educación artística. En Paunero, & Montero, *Patrimonio, Turismo y Educación en Puebla y Girona* (pp. 195-212). Puebla (México): Benemérita Universidad Autónoma de Puebla.
- Calvani, A. (1986). *L'Insegnamento della storia nella scuola elementare*. Florencia: La Nuova Italia.
- Calvani, A. (1988). *Il bambino, il tempo, la storia*. Sevilla: Diada.
- Cooper, H. (2002). *Didáctica de la historia en la educación infantil y primaria*. Madrid: Morata.

- Decreto 330/2009 do 4 de Xuño polo que se establece o currículo de Educación Infantil na Comunidade Autónoma de Galicia. (DOG) 23 de Xuño. Nº 121.
- Dewey, J. (1978). The school and society. En J. Dewey, *Middle works* (pp. 1-109). Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Egan, K. (1991). *La comprensión de la realidad en la Educación Infantil*. Madrid: Morata-MEC.
- Fontal, O. (2003). *La educación Patrimonial: teoría y práctica en el aula, el museo e internet*. Gijón: Trea.
- Gardner, H. (2001). *La Inteligencia Reformulada. Las inteligencias múltiples en el siglo XXI*. Barcelona: Paidós.
- Gennari, M. (1998). *Semántica de la Ciudad y Educación*. Barcelona: Herder.
- Gil, C. (1996). *La asamblea de clase una experiencia en el segundo ciclo de Educación Infantil*. Madrid: Escuela Española.
- Gil, J. A. (2011). Técnicas de encuestas. En J. A. Gil, *Técnicas e instrumentos para la recogida de información* (pp. 166-179). Madrid: UNED.
- Ibáñez, J. (1979). *Más allá de la sociología. El grupo de discusión. Técnica y Crítica*. Madrid: Siglo XXI.
- Ibáñez, J. (1989). Cómo se realiza una investigación mediante grupos de discusión. En J. Ibáñez, & F. Alvira, *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. (pp. 283-297). Madrid: Alianza.
- Majó, J. (2006). Del dibujo de memoria a la memoria del dibujo. *Aula de Infantil*(32), 22-25.
- Mariño, X. R., & González, X. M. (2010). *Diccionario de etnografía e antropoloxía de Galiza*. Vigo: Nigratea.
- Martín, C. (2010). Aprender y vivir el patrimonio en Getafe. *Iber: Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*(66), 115-123.
- Martin-Moreno, Q. (1996). *Desarrollo organizativo de los centros educativos basados en la comunidad*. Madrid: Sanz y Torres.
- Miralles, P., & Molina, S. (2011). Didáctica de las ciencias sociales para el área del conocimiento del entorno. En P. Rivero, *Didáctica de las ciencias sociales para educación infantil* (pp. 89-110). Zaragoza: Mira Editores.
- Nardi de, A. (2010). El paisaje como instrumento de intermediación cultural en la escuela. *Iber: Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*(65), 27-34.

- Palacios, A. (2006). El dibujo infantil y la influencia de la cultura visual: todas las imágenes del mundo caben en un dibujo. *Aula de Infantil*(32), 12-16.
- Palacios, A. (2011). *La comprensión del entorno construido desde la educación artística. Una apuesta para educación primaria y formación inicial del profesorado*. (Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid): Recuperado de: <http://eprints.ucm.es/13294/1/T28863.pdf>.
- Piaget, J. (1956). *The Child's Conception of Time*. Londres: Routledge.
- Rodríguez, G., Gil, J., & García, E. (1996). *Metodología de la investigación cualitativa*. Archidona: Aljibe.
- Sánchez, C. (2006). Las asambleas en la Educación Infantil: decidir para liberar, liberar para decidir. *Aula de Infantil*(30), 5-10.
- Sestier, D. (2009). Comprendre les hommes et les civilisations du passé. *Cahiers Pédagogiques*(471), 17-19.
- Taylor, S., & Bogdan, R. (2009). *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Barcelona: Paidós.
- Tonucci, F. (1986). *A los tres años se investiga*. Barcelona: Hogar del libro.
- Tonucci, F. (1983). *Con ojos de niño*. Barcelona: Barcanova.
- Tonucci, F. (1981). *Viaje alrededor de "El Mundo"*. Barcelona: Laia.

Bibliografía específica do patrimonio

- Araujo, J. (2004). *Árboles singulares de España*. Madrid: Mundi-Prensa Libros.
- Barciela, P., & Rey, E. (2000). *Xacementos arqueolóxicos de Galicia*. Vigo: Xerais.
- Boga, R. (1997). *Dólmenes de Galicia*. A Coruña: Bahía Edicións.
- Cocho, F. (1992). *O Carnaval en Galicia*. Vigo: Xerais.
- Fernández, E. (1991). *Illas de Galicia: Cies, Ons, Sálvora, Tambo, San Simón, e Cortegada*. Vigo: Xerais.
- Freyre, X. (1990). *Guía de Mondoñedo*. León: Everest.
- Leiro, A., Daporta, M., Pontanilla, I., Caamaño, V., Nuñez, M., Leiro, L., et al. (2009). *As comarcas de Galiza. Patrimonio natural. Mariña Oriental*. Pontevedra: A Nosa Terra.
- Leiro, A., Daporta, M., Pontanilla, I., Caamaño, V., Nuñez, M., Leiro, L., et al. (2009). *Comarcas de Galiza, Patrimonio natural. Xallas*. Pontevedra: A Nosa Terra.

- Martínez, A., & Pérez, A. (1999). *Atlas Climático de Galicia*. Xunta de Galicia: Recuperado de: http://www.ciencias-marinas.uvigo.es/bibliografía_ambiental/outros/Publicaciones%20Xunta%20Galicia/AtlasClimaticodeGalicia.pdf.
- Martínez, C. (1978). *Torres, Pazos y Linajes de la provincia de la Coruña*. La Coruña: Diputación Provincial de la Coruña.
- Muñiz de las Cuevas, R. (2006). *Guía das Fervenzas da Coruña*. Vigo, Pontevedra: Edicións Do Cumio.
- Muñiz de las Cuevas, R. (2006). *Guía das fervenzas de Pontevedra*. Vigo: Edicións do Cumio.
- Sanchez, J. A. (2004). *Faros de Galicia. Historia y construcción de las señales luminosas en un Finisterre Atlántico*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia.
- Sandoval, A., & López, M. (2010). *Fragas do Eume: parque natural*. Santiago de Compostela: Dirección Xeral de Conservación da Natureza.
- Santos, M. (2003). *Parque Natural de Corrubedo. Ribeira y o Barbanza, donde los montes son de arena*. Vigo: Edicións do Cumio.
- Varela, P. (1999). *Castelos e Fortalezas de Galicia*. Vigo: Nigratea.

World Wide Web

- The Campaign for Drawing. (2013). Obtido o 2013, de The Campaign for Drawing: <http://www.campaignfordrawing.org/home/index.aspx>

Anexo I.

Ficheiro de elementos patrimoniais

Nome:

Canóns do Sil

Localización:

Comarcas de Chantada e Terra de Lemos en Lugo, e as comarcas de Ourense e Terra del Caldeas en Ourense.

Como chegar (coordenadas):

42° 24' 35.53", -7° 26' 37.06"

hai numerosos encoros e predomina o contraste entre as distintas faunas e floras que se poden atopar.

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio Natural.

Fontes documentais:

Martínez e Pérez (1999)

Réxime de Protección:

LIC, ZEPVN, Rede Natura 2000.

Definición:

Canón: Val profundo escavado polo paso da auga

Entorno:

Situados na Ribeira Sacra, preto da unión do río Miño e o río Sil. Se caracteriza por separar a provincia de Lugo da de Ourense.

Descrición:

Os canóns teñen a característica de ter unha gran cantidade de desniveis, chegando a ser de máis de 500m en algúns puntos. O longo de río que o cruza,

Nome:

Carballa da Rocha

Localización:

Rairiz de Veiga, Ourense

Como chegar (coordenadas):

42° 4' 14" N, 7° 49' 55" W

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio natural.

Réxime de Protección:

Monumento Natural, Reserva da Biosfera (UNESCO).

Definición:

Carballa: Carballo vello de tronco moi voluminoso e copa moi desenvolvida.

Entorno:

A árbore crece nas proximidades da capela da Virxe da Mercé. Preto hai moitas lagoas, destacando a Lagoa de Antela. O feito de estar rodeado de todas estas lagoas, fai deste lugar un sitio moi rico en fauna en flora, destacando desde os xuncos, ata moitos tipos de aves que están protexidas.

Descrición:

Ten un perímetro de 6,90m que se han de tomar a

unha altura de 1,30m, sen embargo na parte superior, ten dúas grandes polas que lle fan superar os 30m de altura.

Fontes documentais:

Araujo (2004)

Mariño e González (2010)

Nome:

Dunas de Corrubedo.

Localización:

Ribeira, A Coruña.

Como chegar (coordenadas):

42° 33' 0'' N, 9° 2' 0'' W

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio natural.

Réxime de Protección:

LIC, Rede Natura 2000, ZEPA, ZEPVN, Humedal Protexido, RAMSAR (Humidais de importancia internacional).

Definición:

Dunas; Conxunto de montañas ou outeiros de area que se forman en desertos ou en praias a causa do vento, poden ser móbeis.

Entorno:

Hai moita fauna, sobre todo réptiles e posúen moitas aves de distintas especies. As plantas son de distintos tipos xa que o haber distintos tipos de entorno estas se adaptan a el.

Descrición:

Atópanse rodeadas por dúas lagoas, a de Vixán e a

de O Carregal. Ademais hai una duna móbil froito da acción do vento e o mar. Esta duna é a máis grande de España.

Fontes documentais:

Santos (2003)

Nome:

Fervenza do Ézaro. Monte Pindo.

Localización:

Santa Uxía do Ézaro, Dumbria, A Coruña.

Como chegar (coordenadas):

42° 55' 00" N, 09° 07' 00" O

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio natural.

Réxime de Protección:

LIC, Rede Natura 2000, Punto de Interese Xeolóxico Nacional

Definición:

Fervenza; Salto de auga dende unha altura considerable, dun río ou doutra corrente de auga, a causa dun desnivel brusco do terreo.

Entorno:

O entorno, que rodea á fervenza do Ézaro, é un conxunto natural moi importante; o monte do Pindo coas súas esculturas naturais de granito, érguese 627 metros a escasos dous quilómetros do mar . O río Xallas é o encargado de baixar do embalse de Santa Uxía e levar a auga ata o mar.

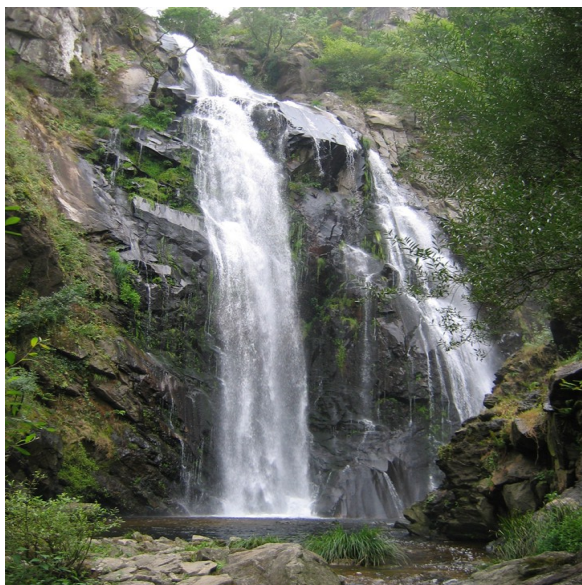
Descrición:

Salto de auga de corenta metros que lanza a auga contra unhas pedras que son totalmente lisas xa que a auga desgastou a súa superficie.

Fontes documentais:

Muñiz (2001)

Leiro e outros (2009)

Nome:

Fervenza do Toxa.

Localización:

Silleda, Pontevedra

Como chegar (coordenadas):

42°45'33.37"N , 8°16'12.56"O

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio natural.

Réxime de Protección:

ZEPVN.

Definición:

Fervenza; Salto de auga dende unha altura considerable, dun río ou doutra corrente de auga, a causa dun desnivel brusco do terreo.

Entorno:

A fervenza é producida polo río Toxa que lle da nome a este elemento patrimonial. Está situado no paraxe natural da comarca do Deza. Tamén está moi preto do Mosteiro de San Lourenzo de Carboeiro.

O seu clima oceánico é o motivo de que teña tantas especies de árbores como os carballos ou as aciñeiras. A fauna tamén é moi abundante e é a típica

asociada os cursos dos ríos.

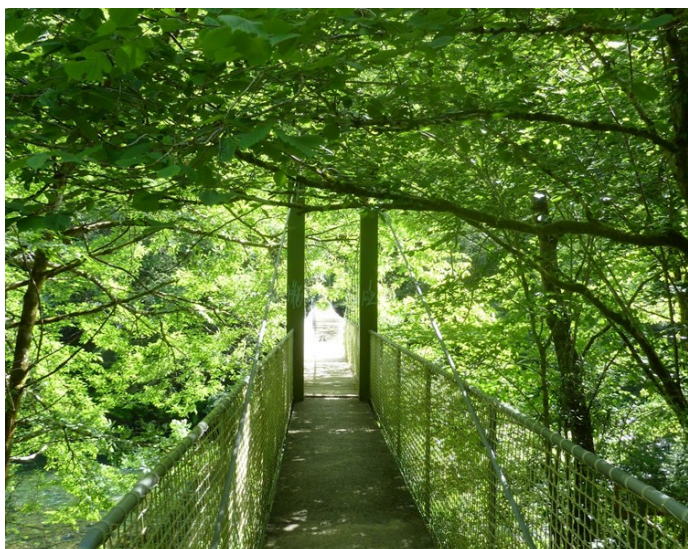
Descrición:

Salto de auga de trinta metros que lanza a auga contra unhas pedras que son totalmente lisas xa que a auga desgastou a súa superficie.

Fontes documentais:

Muñiz (2001)

Leiro e outros (2009)

Nome:

Fragas do Eume

Localización:

Comarca do Eume, A Coruña.

Como chegar (coordenadas):

43° 25' 3" N, 8° 4' 6" W

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio natural.

Réxime de Protección:

Parque Natural, ZEPVN, BIC (Ben de Interese Cultural) o 18 de Novembro de 1975, Rede Natural 2000.

Definición:

Fraga; é un monte, onde normalmente é moi difícil chegar, onde viven moitas especies de árbores, herbas, mofos e liques, así como moitas clases de animais.

Entorno:

Monte moi poboado por todo tipo de especies animais e vexetais, destacan os anfibios e as aves. A vexetación é moi frondosa e variada, destacando o carballo, castaño e o bidueiro.

Descrición:

Zona máis baixa do río Eume, ten unha vexetación moi frondosa, posúe unha diferenza de nivel entre o seu punto máis alto e máis baixo de 720m, estando a unha altura duns 400m por norma. Está situado entre o río Bartolomé e Frai Bermuz. Creouse como Parque Nacional en 1997 e ocupa 9126 hectáreas.

Fontes documentais:

Sandoval e López (2010)

Nome:

Illas Cíes

Localización:

Ría de Vigo, Pontevedra

Como chegar (coordenadas):

42° 13' 24" N, 8° 54' 14" W

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio Natural.

Réxime de Protección:

LIC, ZEPA, ZEPVN, Parque Nacional, Rede Natura 2000.

Definición:

Illa: Porción de terra rodeada de auga por todas partes.

Entorno:

Foron declaradas patrimonio natural no ano 80, e pasaron a formar parte do Parque Nacional Marítimo-Terrestre das Illas Atlánticas de Galiza no 20-02. E a súa Praia de Rodas foi considerada unha das máis fermosas do mundo. Tanto a súa Fauna como Flora son moi abundantes, tanto en especies como en cantidade.

Descrición:

É un arquipélago situado na Ría de Vigo, o arquipélago está formado por tres illas principais, a de Monteagudo, a do Faro e a de San Martiño. As illas teñen unhas 433 hectáreas de superficie mentres que a superficie mariña é de 2658 hectáreas.

Fontes documentais:

Fernández (1991)

Nome:

Praia das Catedrais

Localización:

Devesa, A (Santalla) , Ribadeo, Lugo.

Como chegar (coordenadas):

43° 33' 14" N, 7° 9' 26" W

Clasificación do Patrimonio:

mo unhas grandes grutas.

Patrimonio natural.

Fontes documentais:

Réxime de Protección:

Leiro e outros (2009)

ZEPA, Monumento Natural, ZEPVN, Rede Natura 2000.

Definición:

Praia; Extensión de area ou pedra miúda, polo xeral plana, á beira do mar ou dun río

Entorno:

É un dos patrimonios máis importantes da provincia de Lugo, e de Galicia en xeral. É unha praia de area fina, situada preto da Praia de Esteiro.

Descrición:

A Praia recibe o seu nome do feito de que en caso de que a marea estea alta, a Praia é relativamente pequena, non obstante, en canto a marea baixa asoman unha serie de arcos rochosos de lousa, así co-

Nome:

Álvaro Cunqueiro.

Localización:

Mondoñedo, Lugo.

Como chegar (coordenadas):

43° 25' 41" N, 7° 21' 46" W

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio cultural, intanxible.

Réxime de Protección:

BIC (Ben de Interese Cultural) o 2 de Maio de 1985.

Biografía:

1911 - 1981, nacido en Mondoñedo, foi un importante escritor e periodista, tanto en Galicia como en España. A súa obra máis importante é Merlín e Familia. Formou parte da Real Academia Galega. No ano 1991, dedicóuselle o Día das Letras Galegas.

Importancia:

Álvaro Cunqueiro é importante para a vila de Mondoñedo, isto pode apreciarse xa que hai moitas cousas en nome de Álvaro, como o colexio “CEIP Álvaro Cunqueiro”, a estatua no centro da cidade, a casa do autor e unha fonte chamada “Fonte Vella”

e tamén coñecida como “Fonte de Álvaro Cunqueiro”. Ademais desta estatua ten outras situadas en distintas cidades de Galicia.

Fontes documentais:

Freyre (1990)

Mariño e González (2010)

Nome:

Castelo de Monterreal

Localización:

Baiona, Pontevedra

Como chegar (coordenadas):

42° 7' 32" N, 8° 51' 0" W

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio cultural, tanxible, inmovible, histórico-aquitectónico.

Réxime de Protección:

BIC (Ben de Interese Cultural) o 25 de Febreiro de 1993.

Definición:

Castelo: Fortaleza rodeada por grandes murallas e que posúe altas torres. Moitas veces pode ter foxos que o rodean e o protexen.

Entorno:

Situado nas rías Baixas foi un punto estratéxico moi importante durante toda a súa historia. Pasou pola influencia Romana, Visigoda e Musulmá que deixaron a súa pegada aínda patente a día de hoxe. Foi reformado no século XVI, e estivo habitada ata o S. XIX

Descrición:

A distinta influencia que recibiu fixo que o Castelo sexa do máis variado, ten catro torres, a do Sol, a do Príncipe, a da Tenaza e a do Reloxo. Estas foron as encargadas de defender o enclave durante a súa existencia, e ademais posúe unha ponte levadiza.

Fontes documentais:

Varela (1999)

Nome:

Dolmen ou Anta de Axeitos.

Localización:

San Martiño de Oleiros, Ribeira, A Coruña.

Como chegar (coordenadas):

42° 35' 58" N, 09° 01' 03" O

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio cultural, tanxible, inmovible, arqueolóxico.

Réxime de Protección:

BIC (Ben de Interese Cultural) o 11 de Novembro de 1978.

Época:

Neolítico, Megalitismo (IV Milenio a.C.).

Conservación:

O seu estado de conservación é moi bó.

Dimensións:

Dous metros de altura aproximadamente.

Definición:

Dolmen ou anta; sepultura megalítica con forma de mesa, composto por unha ou dúas pedras colocadas horizontalmente (esteos), colocadas enriba de

varias pedras postas verticalmente. Neste caso, ten dúas partes diferenciadas, a cámara e o corredor.

Descrición:

Ten planta poligonal, e un corredor moi curto.

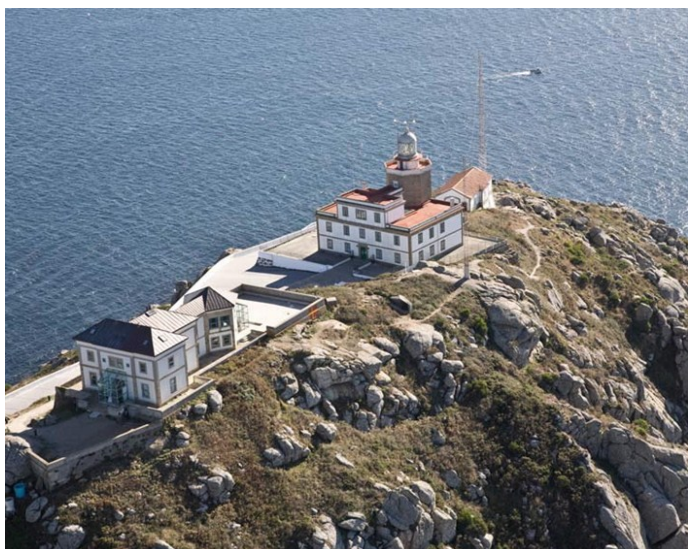
Está formado por oito esteos (ortostatos) de diferentes alturas, estes forman a cámara.

Fontes documentais:

Boga (1997)

Santos (2003)

Barciela e Rey (2000)

Nome:

Faro de Fisterra, Finisterre ou Finisterrae.

Localización:

Santa María de Fisterra, Fisterra, A Coruña.

Como chegar (coordenadas):

42°55'28"N, 9°17'29"O

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio cultural, tanxible, inmobile, arquitectónico.

Réxime de Protección:

ZEPVN.

Época:

Século XIX ano 1853 d.C.

Conservación:

O seu estado de conservación é excelente.

Dimensións:

Edificio octogonal de dezasete metros de altura aproximadamente, é unha base rectangular de vinte e un por quince metros.

Definición:

Faro; Edificio que soe ser alto, que está situado nas costas, normalmente nos cabos ou saíntes, cun foco moi potente na parte superior e que serve para guiar

aos navegantes durante a noite.

Entorno:

O faro, e o seu entorno, forman no seu conxunto un punto moi importante. Por un lado, é o punto onde remata o camiño de Santiago. Por outro lado, é o cabo situado máis ao oeste de Europa. É moi probablemente faro máis visitado de Europa así como o máis próximo a América .

Descrición:

Faro de pedra formado por un rectángulo que forma a base e ten un patio central sobre o que se organiza o edificio. Ademais posúe unha alta torre octogonal que termina nun balcón cunha lanterna na parte de arriba.

Fontes documentais:

Sánchez (2004)

Mariño e González (2010)

Nome:

Fortaleza de Monforte de Lemos

Localización:

Monforte de Lemos, Lugo.

Como chegar (coordenadas):

-7° 30' 39.999" , 42° 31' 26.976"

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio cultural, tanxible, inmovible, histórico-aquitectónico.

Réxime de Protección:

BIC (Ben de Interese Cultural) o 22 de Abril de 1949.

Definición:

Fortaleza: Recinto fortificado, que pode ter dentro unha cidade ou calquera outro tipo de construción.

Entorno:

Está situado nun val, entre o río Miño e o Sil, sendo o río Cabe, afluente do Sil, o que cruza a cidade. A torre está situada na parte máis alta.

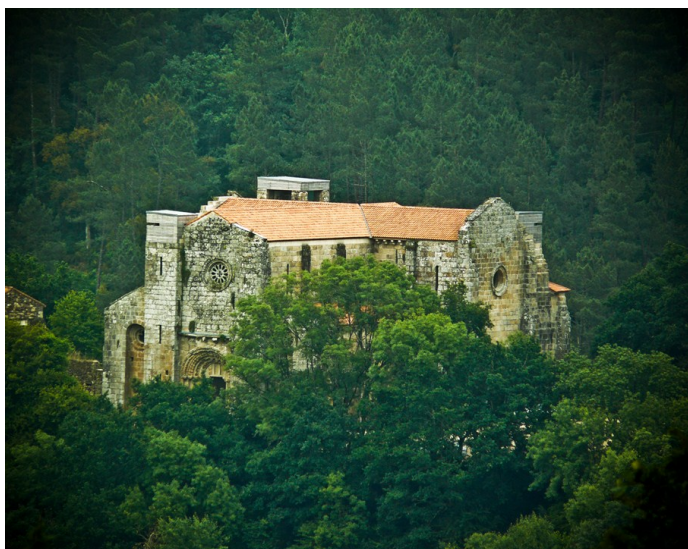
Descrición:

A fortaleza ten dentro distintos edificios como o palacio condal e o mosteiro de San Vicente do Pino, sen embargo, o principal e a torre do homenaxe, que

ten unha planta cadrada e unha altura duns trinta metros. A súa muralla é duns oito metros sobre a praza de armas típica deste tipo de construcións.

Fontes documentais:

Varela (1999)

Nome:

Mosteiro de Carboeiro

Localización:

Silleda, Ourense

Como chegar (coordenadas):

42° 45' 18.09" N, 8° 14' 48.34" W

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio cultural, tanxible, inmovible, relixioso-aquitectónico.

Réxime de Protección:

BIC (Ben de Interese Cultural) o 3 de Xuño de 1931.

Época:

Século X ano 936 d.c.

Conservación:

O seu estado de conservación é excelente xa que foi restaurado na segunda metade do S. XX.

Definición:

Mosteiro: Convento grande, que soe estar lonxe das poboacións e alí vive xente de carácter relixioso.

Entorno:

Está rodeado da ponte do Demo, o río Deza e o

Pombal de Carboeiro. Polo que está rodeado por natureza, o que indica que tanto a fauna como a flora é moi abundante.

Descrición:

É unha igrexa, que ten forma de cruz, non obstante, o que máis destaca é o fito de que ten un soto, cosa que non ten as igrexas por norma. Este é un dos motivos polos que este mosteiro é moi coñecido. Ademais na fachada ten 24 anciáns.

Fontes documentais:

Muñiz (2001)

Mariño e González (2010)

Nome:

Entroido de Xinzo. Pantallas

Localización:

Xinzo de Limia, Ourense

Como chegar (coordenadas):

42° 3' 39" N, 7° 43' 24" W

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio cultural, intanxible.

Réxime de Protección:

Festa de Interese Turístico Nacional.

Definición:

Carnaval: Período de tres días que precede á Coresma, durante o que se celebran festas populares con máscaras, comparsas, bailes etc.

Unha pantalla é un traxe de vivos cores que está composto ademais por unha máscara.

Importancia do Entroido:

O Entroido de Xinzo é un dos máis antigos, ademais de ser o máis longo de España, durando un mes. Comeza no domingo Fareleiro (tres antes do domingo de Entroido) e remata no domingo de Piñata.

Entorno:

Xunto con de Laza e o de Verín forman o trío carnaleiro galego, nestes sitios aínda se mantén a integridade e esplendor do carnaval.

Descrición:

Unha pantalla é un traxe que está composto por unha máscara que pola parte de diante é un demo con bigotes e barba feita con flocos de tela. Pola parte de atrás leva unha tela que tapa o pelo. As vestimentas son de cor branca, e hai que levar un cinto con cascabeis, ademais de unha capa de cores moi vivos. Levan unhas vexigas de vaca e as van golpeando a mentres camiñan. O final os homes que non van disfrazados son obrigados a invitar a viño. Só saen a calle o domingo das pantallas.

Fontes documentais:

Cocho (1992)

Mariño e González (2010)

Nome:

Torre de Nogueirosa ou Castelo dos Andrade.

Localización:

Pontedeume, A Coruña.

Como chegar (coordenadas):

43° 23' 29'' N, 08° 07' 56'' W

Clasificación do Patrimonio:

Patrimonio cultural, tanxible, inmovible, histórico-aquitectónico.

Réxime de Protección:

BIC (Ben de Interese Cultural) o 22 de Abril de 1949.

Definición:

Castelo: Fortaleza rodeada por grandes murallas e que posúe altas torres. Moitas veces pode ter foxos que o rodean e o protexen.

Entorno:

O Castelo domina o val do eume, a ría de Ares, etc. Esta situado nunha zona alta, xa que isto lle permitía poder vixiar todo o que pasaba. Se considera que este Castelo está situado nunha das zonas máis fermosas e estratéxicas para un edificio coma de este estilo.

Descrición:

É unha construción militar, que está situado sobre pena brava, os seus muros apenas teñen vans. A colocación dos seus elementos indica que é un edificio defensivo. A torre mide uns 10 metros sobre a praza de armas na que se sitúa.

Fontes documentais:

Varela (1999)

Barbeito (1978)

Anexo II.

Táboas de resultados dos cuestionarios

TÁBOAS DE RESULTADOS DOS CUESTIONARIOS DA ZONA DE FISTERRA

FARO DE FISTERRA					
ÍTEMS		CEIP MAR DE FORA		CEIP DO PINDO	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	19	0	10	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	19	0	0	10
	Saben onde está	19	0	0	10
	Saben para que serve	19	0	10	0
	Estiveron alí	19	0	0	10
BLOQUE 3	Saben por que é importante	19	0	0	10
	Saben que veñen peregrinos	15	4	0	10
	Saben que é un peregrino	19	0	0	10
FERVENZA DO ÉZARO					
ÍTEMS		CEIP MAR DE FORA		CEIP DO PINDO	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	19	0	10	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	14	5	10	0
	Saben onde está	14	5	10	0
	Saben para que serve	2	17	0	10
	Estiveron alí	14	5	8	2
BLOQUE 3	Saben por que é importante	0	19	2	8
	Saben o nome do río	1	18	0	10
	Saben que é a auga da fervenza ven dun río	11	8	5	5

TÁBOAS DE RESULTADOS DOS CUESTIONARIOS DA ZONA DO BARBANZA

DÓLMEN DE AXEITOS					
ÍTEMS		EEI CARBALLOSA		CEIP DE ARTES	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	6	0	0	14
BLOQUE 2	Saben como se chama	4	2	0	14
	Saben onde está	5	1	0	14
	Saben para que serve	6	0	0	14
	Estiveron alí	2	4	14	0
BLOQUE 3	Saben por que é importante	6	0	0	14
	Saben quen o fixo	6	0	14	0
	Saben que é moi vello	6	0	14	0
DUNAS DE CORRUBEDO					
ÍTEMS		EEI CARBALLOSA		CEIP DE ARTES	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	6	0	4	10
BLOQUE 2	Saben como se chama	6	0	1	13
	Saben onde está	5	1	2	12
	Estiveron alí	4	2	0	14
BLOQUE 3	Saben que está prohibido tirarse polas dunas	3	3	1	13
	Saben qué animais viven alí	5	1	0	14

TÁBOAS DE RESULTADOS DOS CUESTIONARIOS DA ZONA DA MARIÑA LUCENSE

ESTATUA ÁLVARO CUNQUEIRO					
ÍTEMS		CEIP ALVARO CUNQUEIRO		CEIP GREGORIO SANZ	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	16	0	13	0
BLOQUE 2	Saben quen era	13	3	8	5
	Saben como se chamaba	15	1	1	12
	Saben onde está	16	0	1	12
	Estiveron nela	12	4	3	10
BLOQUE 3	Saben que viviu en Mondoñedo	2	14	2	11
	Saben que xa non vive	15	1	4	9
PRAIA DAS CATEDRAIS					
ÍTEMS		CEIP ALVARO CUNQUEIRO		CEIP GREGORIO SANZ	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	16	0	13	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	1	15	1	12
	Saben onde está	3	13	2	11
	Estiveron alí	5	11	3	10
BLOQUE 3	Saben como se formou	0	16	3	10
	Saben porque se chama así	0	16	1	12
	Saben si se pode ver sempre	1	15	2	11

TÁBOAS DE RESULTADOS DOS CUESTIONARIOS DA ZONA DO EUME

TORRE DE NOGUEIROSA					
ÍTEMS		CEIP MOSTEIRO DE CAAVEIRO		CEIP PLURILINGÜE DE ANDRADE	
		<i>SI</i>	<i>NON</i>	<i>SI</i>	<i>NON</i>
BLOQUE 1	Saben que é	11	0	11	3
BLOQUE 2	Saben como se chama	0	11	14	0
	Saben onde está	1	10	14	0
	Saben para que serve	11	0	13	1
	Estiveron alí	0	11	6	8
BLOQUE 3	Saben quen viviu nel	0	11	5	9
	Antigüidade	7	4	8	6

FRAGAS DO EUME					
ÍTEMS		CEIP MOSTEIRO DE CAAVEIRO		CEIP PLURILINGÜE DE ANDRADE	
		<i>SI</i>	<i>NON</i>	<i>SI</i>	<i>NON</i>
BLOQUE 1	Saben que é	11	0	14	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	9	2	6	8
	Saben onde está	11	0	7	7
	Estiveron alí	6	5	4	10
BLOQUE 3	Saben a antigüidade das árbores	3	8	8	6
	Saben o do incendio	11	0	14	0
	Saben o nome do río	2	9	5	9
	Saben que animais viven alí	9	2	7	7
	Saben o nome do mosteiro	5	6	0	14
	Saben que é un mosteiro	3	8	0	14

TÁBOAS DE RESULTADOS DOS CUESTIONARIOS DA ZONA DA RÍA DE VIGO

CASTELO DE MONTERREAL					
ÍTEMS		EEI O AREAL		EEI AS DUNAS DE PANXÓN	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	17	1	14	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	9	9	14	0
	Saben onde está	9	9	14	0
	Para que serviu	7	11	10	4
	Estiveron alí	6	12	14	0
BLOQUE 3	Saben que é na actualidade	0	18	14	0
	Antigüidade	17	1	13	1
	Foi moi importante para protexer a Baiona	5	13	12	2
ILLAS CÍES					
ÍTEMS		EEI O AREAL		EEI AS DUNAS DE PANXÓN	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	18	0	14	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	15	3	12	2
	Saben onde está	14	4	14	0
	Estiveron alí	2	16	10	4
BLOQUE 3	Fauna e flora	16	2	13	1
	Como se chega	8	10	10	4
	Importancia das praias	0	18	6	8

TÁBOAS DE RESULTADOS DOS CUESTIONARIOS DA ZONA DE DEZA

MOSTEIRO DE CARBOEIRO					
ÍTEMS		CEIP DE MERZA		CEIP DE BANDEIRA	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	7	3	11	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	10	0	11	0
	Saben onde está	5	5	11	0
	Saben para que serve	8	2	8	3
	Estiveron alí	3	7	5	6
BLOQUE 3	Ten un soto	5	5	5	6
	É moi antigo	8	2	11	0
	Está restaurándose	2	8	3	8
FERVENZA DO TOXA					
ÍTEMS		CEIP DE MERZA		CEIP DE BANDEIRA	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	10	0	11	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	0	10	11	0
	Saben onde está	7	3	9	2
	Estiveron alí	2	8	4	7
BLOQUE 3	Saben o nome do río	0	10	8	3
	Saben chegar	1	9	6	5
	Saben que o caudal de auga non e mesmo sempre	9	1	2	9

TÁBOAS DE RESULTADOS DOS CUESTIONARIOS DA ZONA DE TERRA DE LEMOS

FORTALEZA DE MONFORTE					
ÍTEMS		CEIP MONFORTE DE LEMOS		CEIP VIRXE DO CARME	
		<i>SI</i>	<i>NON</i>	<i>SI</i>	<i>NON</i>
BLOQUE 1	Saben que é	23	2	14	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	21	4	14	0
	Saben onde está	25	0	14	0
	Para que serviu	19	6	8	6
	Estiveron alí	18	7	10	4
BLOQUE 3	Saben que ten vides	12	13	13	1
	Antigüidade	25	0	12	2
	Saben quen viviu alí	15	10	0	14
	Saben que tivo 2 torres	13	12	1	13
CANÓNS DO SIL					
ÍTEMS		CEIP MONFORTE DE LEMOS		CEIP VIRXE DO CARME	
		<i>SI</i>	<i>NON</i>	<i>SI</i>	<i>NON</i>
BLOQUE 1	Saben que é	20	5	14	0
BLOQUE 2	Saben como se chama	1	24	11	3
	Saben onde está	0	25	9	5
	Estiveron alí	3	22	3	11
BLOQUE 3	Saben que ten vides	9	16	8	6
	Saben que navegan barcos	5	20	7	7
	Saben o nome do río	2	23	9	5

TÁBOAS DE RESULTADOS DOS CUESTIONARIOS DA ZONA DO LIMIA

PANTALLAS					
ÍTEMS		CEIP ROSALIA DE CASTRO		CEIP ANTONIO VÁZQUEZ VÁZQUEZ	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	19	0	23	0
	Saben como se chama	19	0	23	0
	Saben de onde é	19	0	23	0
	Saben que fan	19	0	23	0
BLOQUE 2	Víronas	19	0	23	0
	Tefen o traxe	7	12	5	18
	Saben cando empezan a saír as pantallas	19	0	23	0
	Saben que é o Entroido máis longo de España	19	0	23	0
BLOQUE 3	Describen á perfección unha pantalla	19	0	23	0
CARBALLA DA ROCHA					
ÍTEMS		CEIP ROSALIA DE CASTRO		CEIP ANTONIO VÁZQUEZ VÁZQUEZ	
		SI	NON	SI	NON
BLOQUE 1	Saben que é	19	0	23	0
	Saben como se chama	14	5	13	10
	Saben onde está	1	18	1	22
	Estiveron alí	1	18	1	22
BLOQUE 2	Saben que é centenario	5	14	10	13
	Saben porque é importante	0	19	1	22

Anexo III.

Recompilación do traballo de campo: debuxos e frases dos nenos e nenas

Relación de debuxos do patrimonio.

PATRIMONIO NATURAL

1. Cañóns do Sil (comarcas de, Chantada, Terra de Lemos, Ourense e Terra Caldelas)
2. Carballa da Rocha (Rairiz de Veiga)
3. Dunas de Corrubedo (Ribeira)
4. Fervenza do Ézaro (Dumbria)
5. Fervenza do Toxa (Silleda)
6. Fragas do Eume (Pontedeume, A Capela, As Pontes, Cabanas e Monfero)
7. Illas Cies (Vigo)
8. Praia das Catedrais (Ribadeo)

As pantallas son moi importantes en Xinzo, así as vé un cativo do CEIP Rosalía de Castro (Xinzo de Limia).

PATRIMONIO CULTURAL

1. Álvaro Cunqueiro (Mondoñedo)
2. Castelo de Monterreal (Baiona)
3. Dolmen de Axeitos (Ribeira)
4. Faro de Fisterra (Fisterra)
5. Fortaleza de Monforte (Monforte)
6. Mosteiro de Carboeiro (Silleda)
7. Pantallas (Xinzo de Limia)
8. Torre de Nogueirosa (Pontedeume)

Patrimonio

Natural

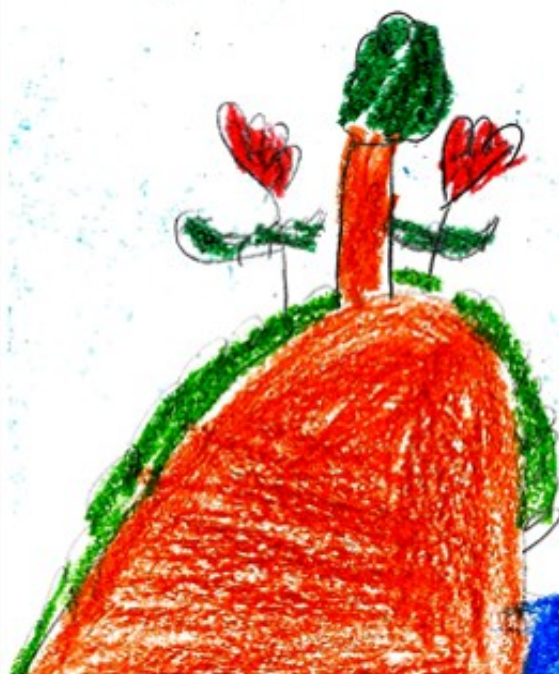
Así ve as Fragas do Eume
despois do incendio do
ano pasado, un neno do
CEIP Mosteiro de
Caaveiro (A Capela)

1. Canóns do Sil

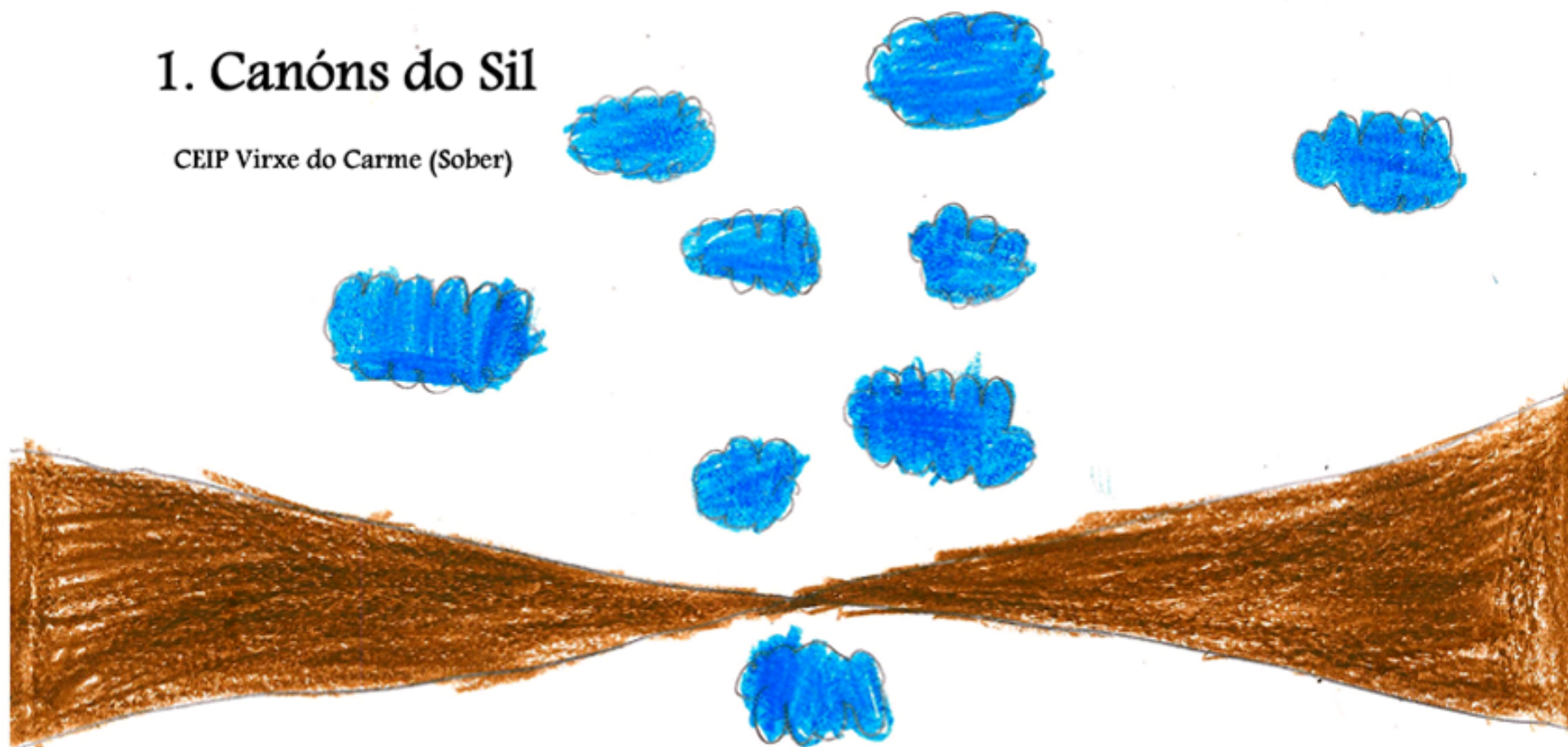
CEIP Monforte de Lemos
(Monforte de Lemos)

"É un río grande coma o río Miño. Ten montañas pegaditas, flores, herbas. No pueden ir barcos porque chocarian con las montañas". "No! si que poden ir barcos pequenos!" "No! grandes! los pequenos no pueden porque sino se hundirian, y los grandes no se hunden". "Bueno, pues entonces medianos, pero los grandes tampouco". "Esos son os catamaranes que eu fun nun deles e dende o barco se vian os árboles cos que facemos viño, pero non me acordo do nome..." "É un sitio moi tranquilo". "Xa me acordo do nome! Son os Cañons do Sil".

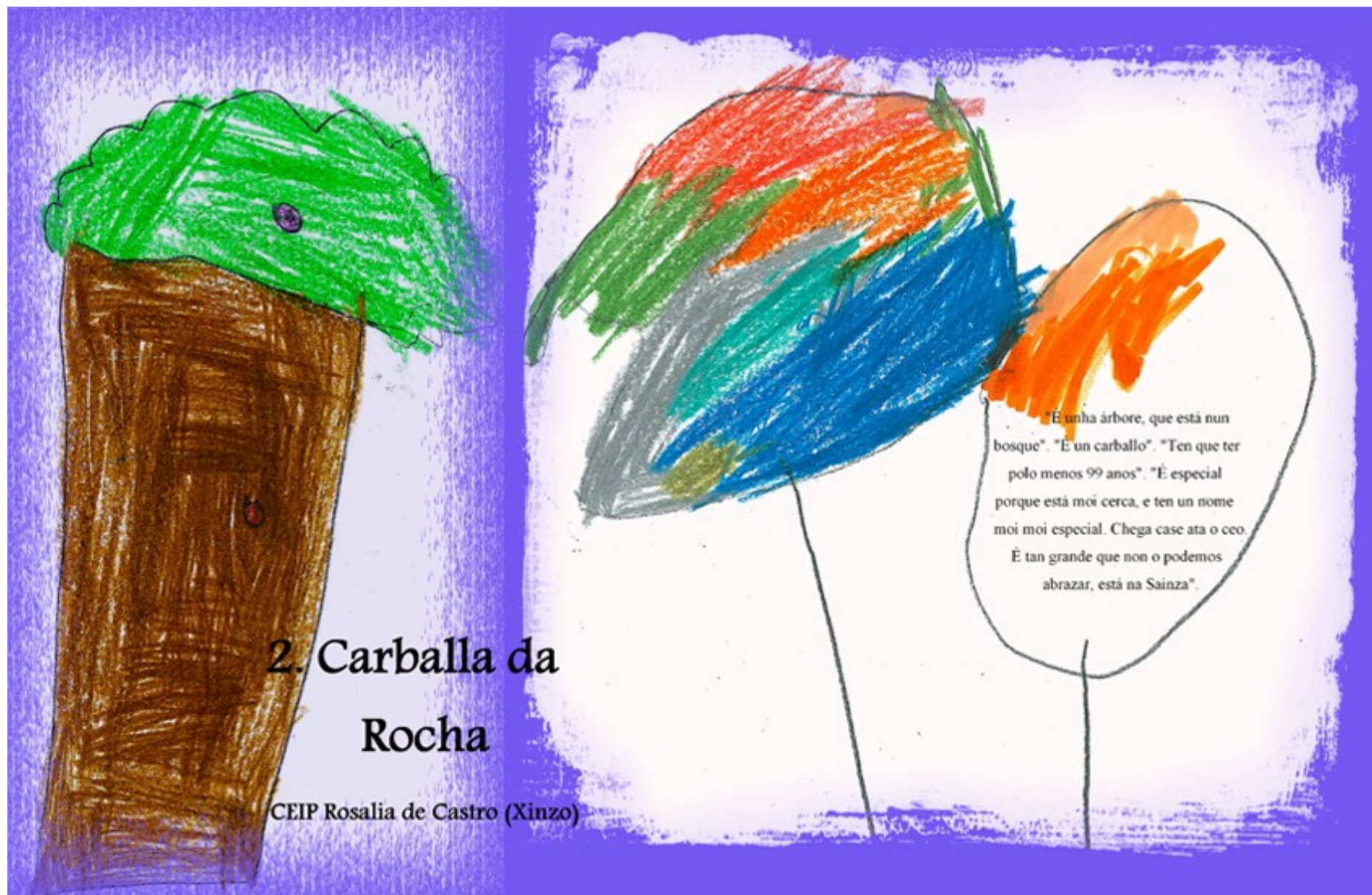
1. Canóns do Sil

CEIP Virxe do Carme (Sober)

"É un cañon porque ten os dous lados que se xuntan". "Entón é o do Sil! Son os Cañons do Sil". "Pasan por dúas montañas e se fai cada vez máis estreito". "Non poden ir barcos porque non teñen espacio para xirar, aínda que se son pequenos, si poden".

"No río se reflexa a sombra do ceo". "Se tes un barco podes ir por eles, pero necesitas un capitán". "Nesas montañas, hai viñas e ali é onde crecen as uvas, eu teño viñas ao lado do río". "Pois tes que ter coidado porque aos jabalis gústalle comer as uvas".

"É un bosque, é un árbol que ten un tronco, follas verdes e marróns". "O árbore é moi grande, é así porque lle botaron semillas, terra, auga ou chuvia". "É un carballo! está en Allariz!" "Non! non está en Allariz! está en Rairiz!" "É grande porque ten moitos moitos anos, debe ter 100 anos ou máis!" "Si debe ter, porque eu o vin e é moi grande!"

3. Dunas de Corrubedo

CEIP de Artes (Ribeira)

"É unha playa con mar". "Ten dunas, é unha montaña de area, e podemos xogar nela porque é baixiña". "Está quieta porque non ten pés para andar". "Estas dunas teñen que estar lonxe porque estas son dunas de praia, e en Artes hai unha praia de dunas, non unhas dunas de praia. Na praia de dunas de Artes hai un puente para non pisar as herbas". "Herbas? serán cactus que parece o deserto!" "Non, esto non é un deserto!" "Eu penso que ao mellor esto está en Corrubedo, pero non sei..." "Non oh! non está!"

3. Dunas de Corrubedo

EEl de Carballosa (Porto do Son)

"É a lagoa de Corrubedo, ali hai montañas de area que se chaman dunas". "Entón serán as dunas de Corrubedo". "Están moi cerquiña, porque cando fun ao faro de Corrubedo a luz do faro as alumaba de noite un cacho, pero non toda a noite porque se lle acabaron as pilas ao faro". "Non nos podemos tirar polas montañas de area, bueno, se é un día de sol si". "Pero hai que ter moito coidado! porque hai niños de tortugas!" "As dunas están quietas como durmindo". "Non! non sabes que se moven co vento? o vento ali é moi fuerte e as move". "Toda a auga que hai ali non é auga do mar, non sei de onde ven, porque dun río tampouco é, pero sei que toda auga do mar non é". "Non, estas equivocado, o que dis son as lagoas, pero si son de auga de mar". "Non, auga de mar non é porque eu fun ali moitas veces con papá andando e el mo dixo".

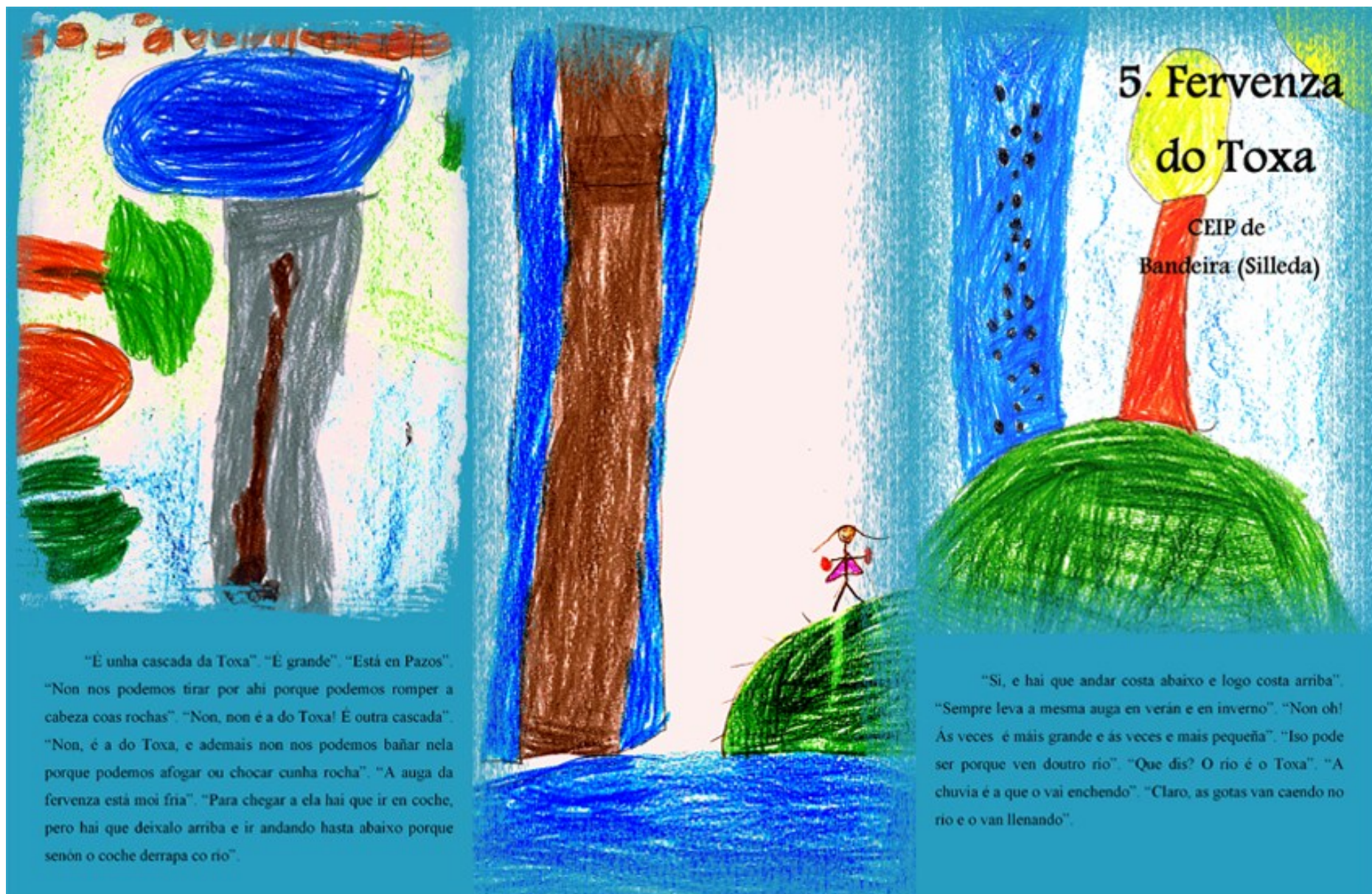
4. Fervenza do Ézaro

CEIP Mar
de Fôra (Fisterra)

"A auga desta cascada sae duns tubos que están rectos e a auga da chuva os enche". "A cascada funciona todo o ano". "Non! Non funciona todo o ano porque a auga dos tubos a vixia un cocodrilo e non sempre deixa que haia auga na cascada". "A auga que nos chega a cada é de ali". "O nome do río creo que é o Ézaro... non, é o Xallas que está en Durnbria". "Pero aínda que haia río, a auga ven dos tubos que os vín eu dende o aparcamiento".

5. Fervenza do Toxa

CEIP de
Bandeira (Silleda)

"É unha cascada da Toxa". "É grande". "Está en Pazos".
"Non nos podemos tirar por ahí porque podemos romper a
cabeza coas rochas". "Non, non é a do Toxa! É outra cascada".
"Non, é a do Toxa, e ademais non nos podemos bañar nela
porque podemos afogar ou chocar cunha rocha". "A auga da
fervenza está moi fría". "Para chegar a ela hai que ir en coche,
pero hai que deixalo arriba e ir andando hasta abaixo porque
senón o coche derrapa co río".

"Si, e hai que andar costa abaixo e logo costa arriba".
"Sempre leva a mesma auga en verán e en inverno". "Non oh!
Ás veces é máis grande e ás veces é máis pequena". "Iso pode
ser porque ven doutro río". "Que dis? O río é o Toxa". "A
chuvia é a que o vai enchendo". "Claro, as gotas van caendo no
río e o van llenando".

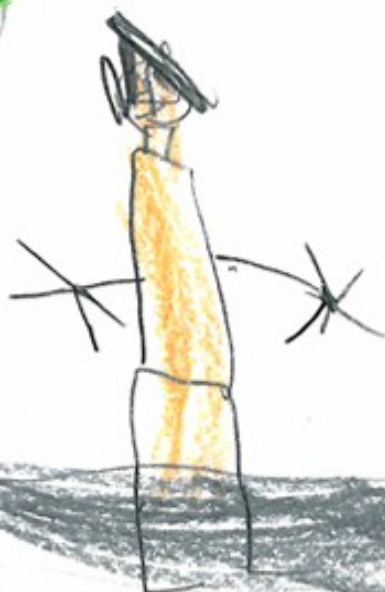

“É unha cascada e non nos podemos bañar por iso, porque é unha cascada”. “Si, e parece que ven dun río”. “Non podemos chegar co coche, hai que ir camiñando”. “No verao hai menos auga porque vai para as piscinas e por iso hai mais auga no inverno”. “Tamén hai pedras moi profundas por iso é moi perigoso”. “Non nos podemos bañar ali porque a marea é moi alta e sube para arriba”. “Se chove moito, moito, moitísimo se enche moitísimo e levaría moitísima auga”.

“É moi grande, grande, habería que mirar para arriba”. “Hai ali dúas cascadas pero unha é mais grande e a outra é mais pequena, o que si, veñen dun mesmo río grande que está unido”. “Parece que ten un camiño por detrás, pero non! É rocha”. “Ese río parece o río que ven a Carixa porque baixa polo monte ese río nesta cascada e logo ten que chegar á Carixa”.

6. Fragas do Eume

CEIP Mosteiro de Caaveiro (A Capela)

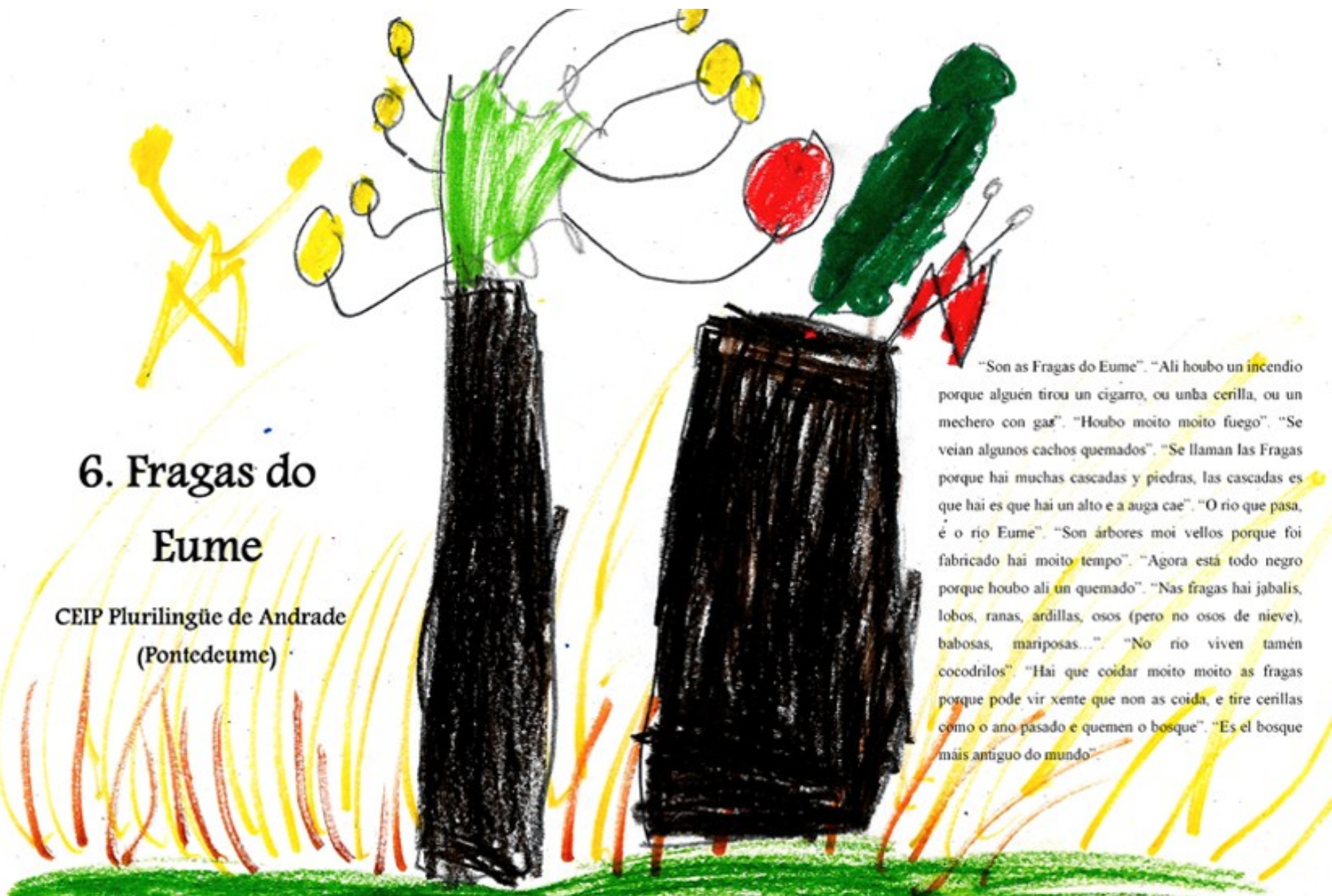
"É un bosque, ten unha igrexa". "Esa igrexa é o mosteiro de Caaveiro". "Están nas fragas, todo ardeu o ano pasado". "Eu entrei no mosteiro e non había nada dentro". "Co incendio morreron animais e plantas e os outros que viviron quedaron tristes". "So ardeu un cacho porque non podía arder todo, porque viron os homberos, senón ardería todo". "O alcalde choraba polo incendio, porque se quemou moito, a miña casa non ardeu por pouco". "Había helicópteros con auga".

"Dende o incendio unha parte está toda arrasada, está todo negro". "As fragas son un bosque moi grande, sorte que os bombeiros non deixaron queimar todo". "Nas fragas había ardillas, xabalís, lagartixas, lobos, serpes, paxaros, saltamontes...". "É un bosque moi vello, cada vez envellecía máis ata o incendio". "Pero a parte do incendio non a replantaron, porque cada vez que o fallo se fai máis grande se fai máis vello, e non atopan árbores con tallos tan grandes para plantar ali".

6. Fragas do Eume

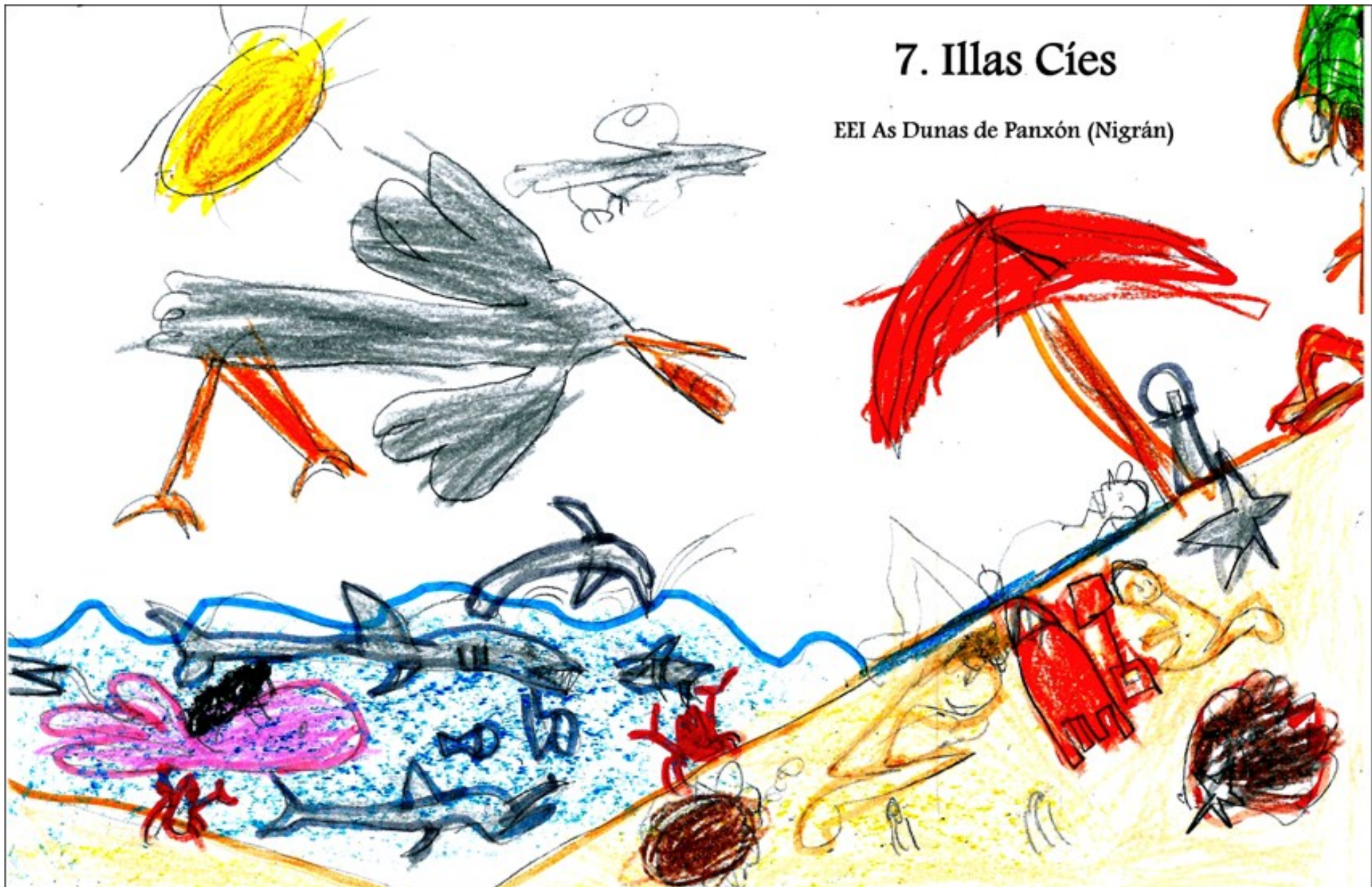
CEIP Plurilingüe de Andrade
(Pontedeume)

"Son as Fragas do Eume". "Ali houbo un incendio porque alguén tirou un cigarro, ou unha cerilla, ou un mechero con gas". "Houbo moito moito fuego". "Se veían algunos cachos quemados". "Se llaman las Fragas porque hai muchas cascadas y piedras, las cascadas es que hai es que hai un alto e a auga cae". "O rio que pasa, é o rio Eume". "Son árbores moi vellos porque foi fabricado hai moito tempo". "Agora está todo negro porque houbo ali un quemado". "Nas fragas hai jabalis, lobos, ranas, ardillas, osos (pero no osos de nieve), babosas, mariposas...". "No rio viven tamén cocodrilos". "Hai que coidar moito moito as fragas porque pode vir xente que non as coida, e tire cerillas como o ano pasado e quemen o bosque". "Es el bosque máis antigo do mundo".

7. Illas Cíes

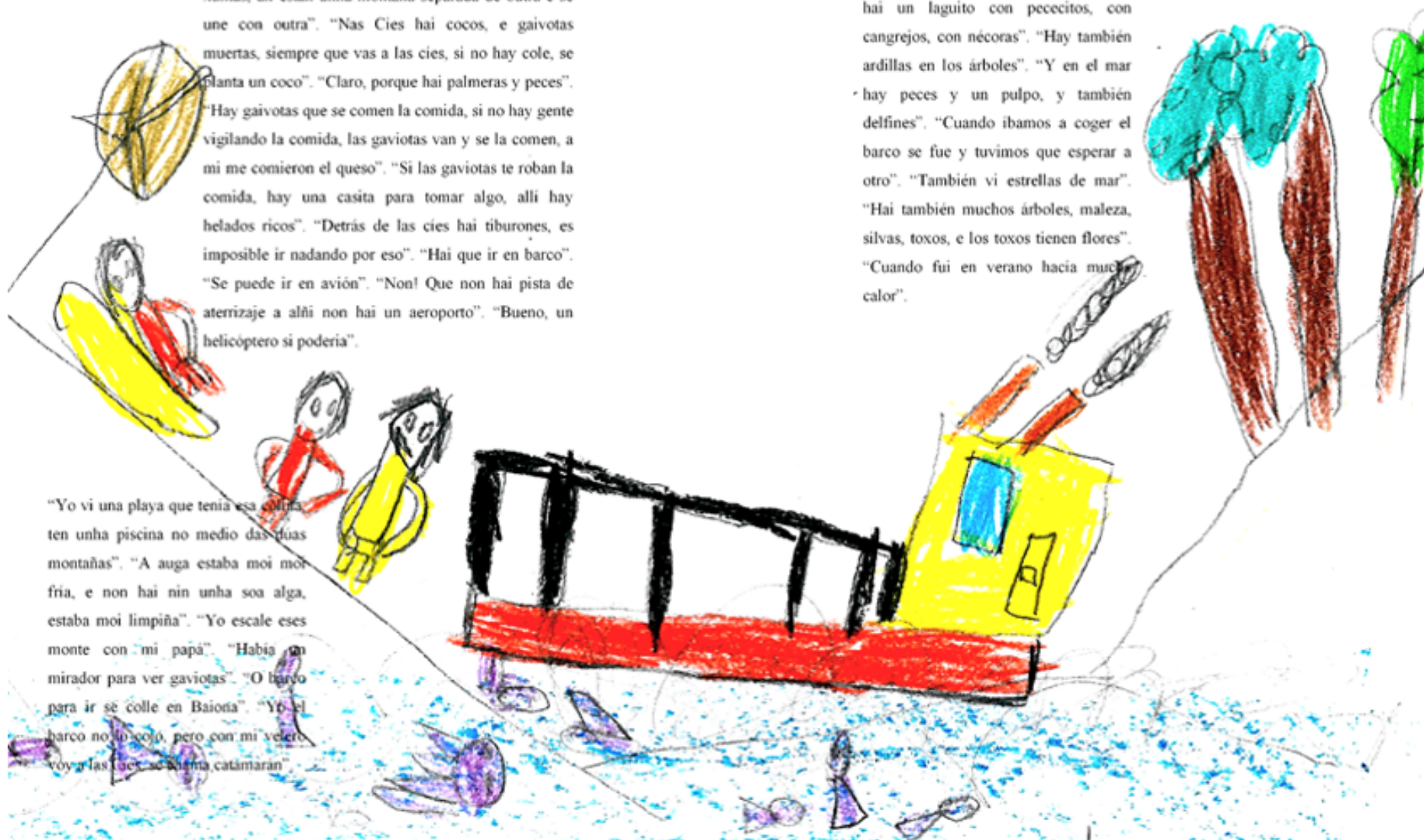
EEl As Dunas de Panxón (Nigrán)

"Son as illas Cies? Porque como están as dúas xuntas, ali están unha montaña separada de outra e se une con outra". "Nas Cies hai cocos, e gaivotas muertas, sempre que vas a las cies, si no hay cole, se planta un coco". "Claro, porque hai palmeras y peces". "Hay gaivotas que se comen la comida, si no hay gente vigilando la comida, las gaviotas van y se la comen, a mi me comieron el queso". "Si las gaviotas te roban la comida, hay una casita para tomar algo, alli hay helados ricos". "Detrás de las cies hai tiburones, es imposible ir nadando por eso". "Hai que ir en barco". "Se puede ir en avión". "Non! Que non hai pista de aterrizaje a alhi non hai un aeroporto". "Bueno, un helicóptero si poderia".

"Yo vi una playa que tenía esa colina ten unha piscina no medio das dúas montañas". "A auga estaba moi moi fría, e non hai nin unha soa alga, estaba moi limpiña". "Yo escale eses monte con mi papà". "Había un mirador para ver gaviotas". "O barco para ir se colle en Baiona". "Yo el barco no lo cogí, pero con mi velero voy a las islas, se llama catamaran".

"Algunha xente vive ali". "Ali hai un laguito con pececitos, con cangrejos, con nécoras". "Hay también ardillas en los árboles". "Y en el mar hay peces y un pulpo, y también delfines". "Cuando ibamos a coger el barco se fue y tuvimos que esperar a otro". "También vi estrellas de mar". "Hai también muchos árboles, maleza, silvas, toxos, e los toxos tienen flores". "Cuando fui en verano hacia mucho calor".

7. Illas Cíes

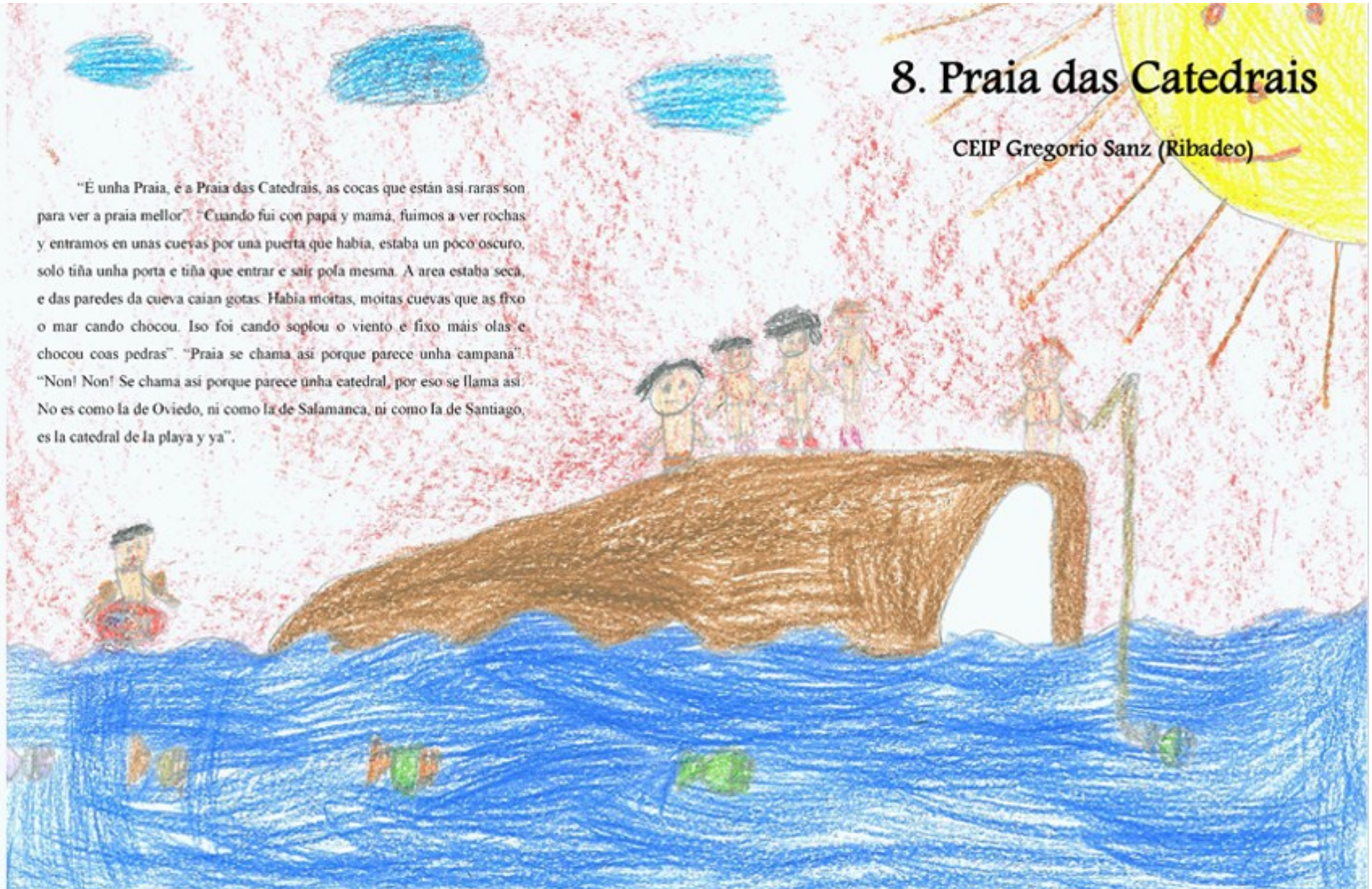
EEI O Areal (Baiona)

"Son as illas Cíes, están en Baiona". "Son tres illas". "Hai que ir en barco, o en helicóptero". "O si es en verano puedes ir nadando". "El barco sale desde Baiona, es un barco muy grande". "Tiene agua de mar en el medio". "Hay peces, delfines, tambien hay gaviotas". "Seguro que hay corales en el mar y alguna alga". "El agua esta un poco fria".

8. Praia das Catedrais

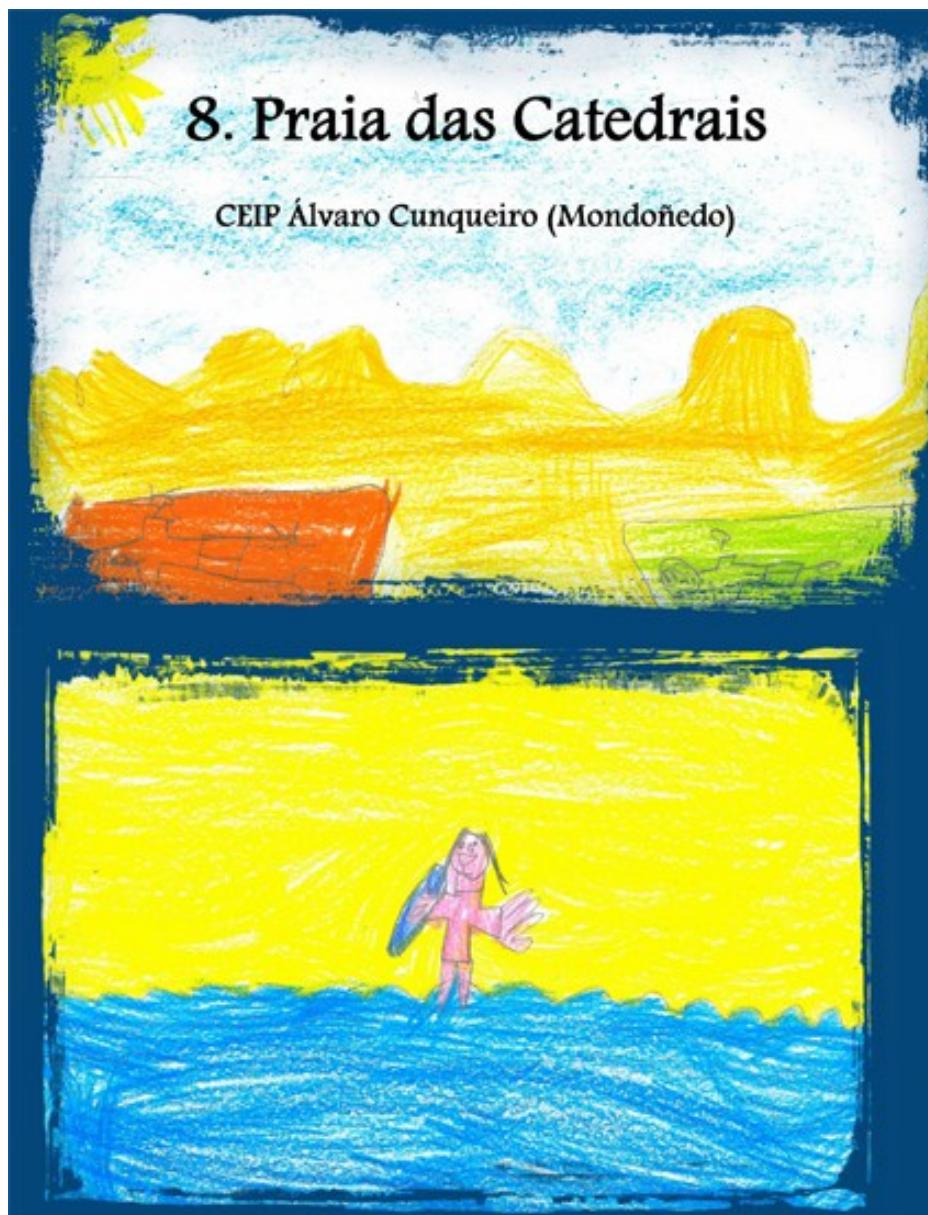
CEIP Gregorio Sanz (Ribadeo)

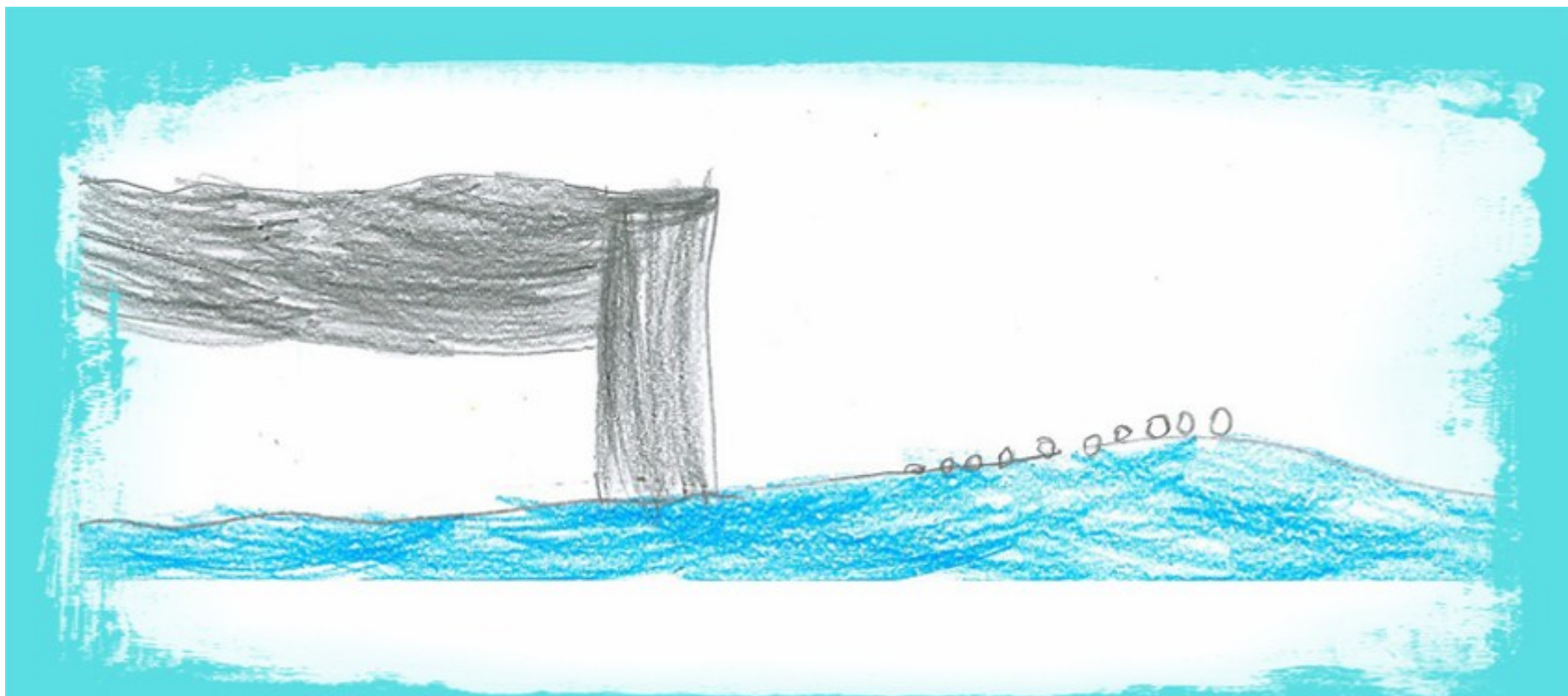
“É unha Praia, é a Praia das Catedrais, as cocas que están así raras son para ver a praia mellor”. “Cuando fui con papá y mamá, fuimos a ver rochas y entramos en unas cuevas por una puerta que habia, estaba un poco oscuro, solo tenía unha porta e tiña que entrar e saír pola mesma. A area estaba seca, e das paredes da cueva caían gotas. Había moitas, moitas cuevas que as fixo o mar cando chocou. Iso foi cando soplo o viento e fixo máis olas e chocou coas pedras”. “Praia se chama así porque parece unha campana”. “Non! Non! Se chama así porque parece unha catedral, por eso se llama así. No es como la de Oviedo, ni como la de Salamanca, ni como la de Santiago, es la catedral de la playa y ya”.

8. Praia das Catedrais

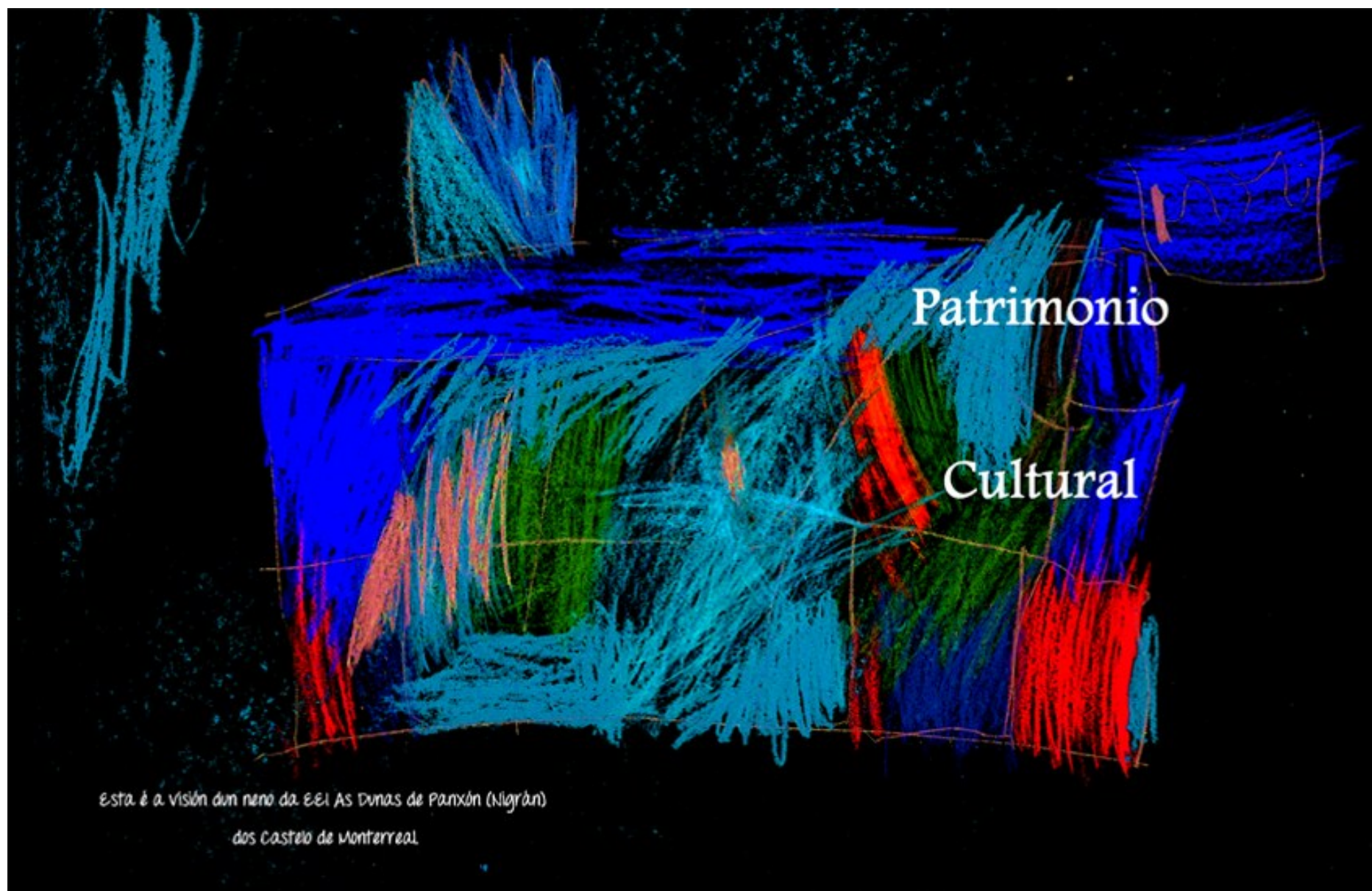
CEIP Álvaro Cunqueiro (Mondoñedo)

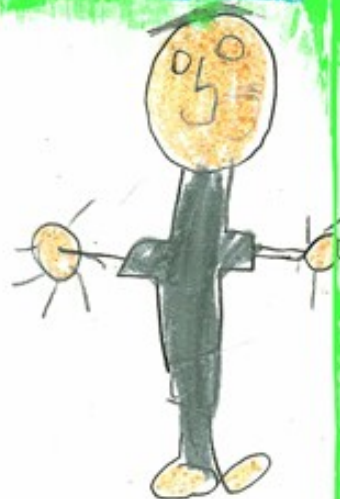
"É unha playa, en Foz hai unha playa así". "Parece que ten un puente".
"Cando poñen a bandeira roja é porque a marea está moi alta". "Nesta Praia
non nos podemos bañar, porque a marea está alta". "As rochas que ten non
son normales porque están feitas doutra forma e non están no lugar normal".
"A roca ten ese oco para que non volque".

"Estiven nela o outro ano, pero non me acordó de como se chama".
"Eu sei como se chama, é a Praia das Catedrais". "Eu si me bañei pero foi
no 2012, había moita xente". "Eu tamén fun a esa Praia pero había un
gato que foi a beber e a auga o levou". "Hai que ir en coche". "Cando a
marea está baixa nos podemos meter na Praia e pasear por ela".

1. Álvaro Cunqueiro

CEIP Álvaro Cunqueiro
Mora (Mondoñedo)

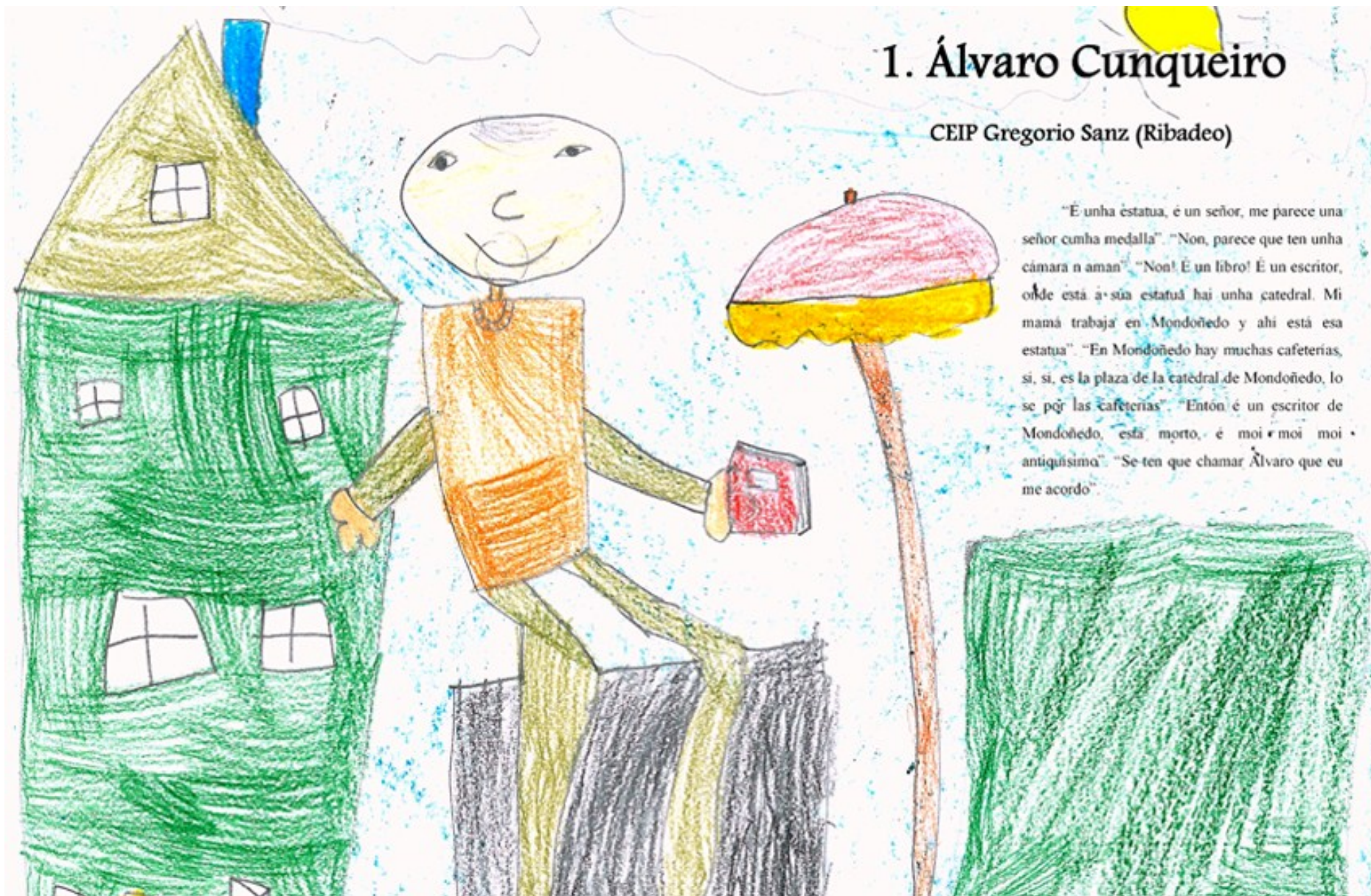
"É Álvaro Cunqueiro Mora, un escritor". "Escribía libros". "Está na placita de Mondoñedo". "Na plaza do rei das tartas, pa abaixo del, que está na plaza da catedral, ali é onde está Cunqueiro". "Está abaixo, na catedral, pero non está Álvaro, só está a súa estatua". "Claro, está a estatua porque el xa morreu". "Xa morrera cando lle fixeron a estatua, e lla fixeron porque era moi bo escritor de libros". "Porque este cole se chama Álvaro Cunqueiro debe de ser que me parece que viviu aquí". "Si, viviu aqui pero fai moito, moito tempo, agora xa está morto".

1. Álvaro Cunqueiro

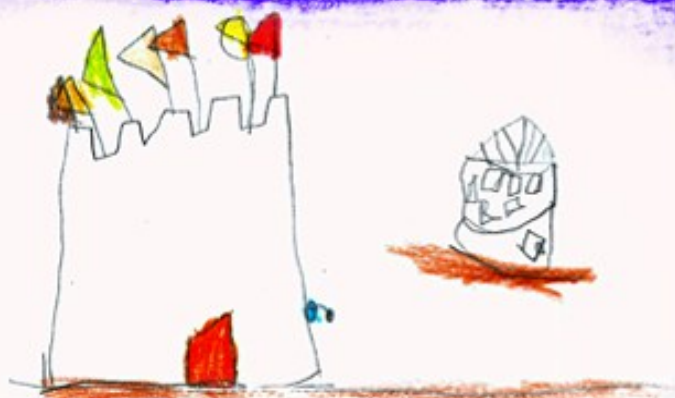
CEIP Gregorio Sanz (Ribadeo)

"É unha estatua, é un señor, me parece un señor cunha medalla". "Non, parece que ten unha cámara n'aman". "Non! É un libro! É un escritor, onde está a súa estatua hai unha catedral. Mi mamá trabaja en Mondoñedo y ahí está esa estatua". "En Mondoñedo hay muchas cafeterías, si, si, es la plaza de la catedral de Mondoñedo, lo se por las cafeterías". "Entón, é un escritor de Mondoñedo, está morto, é moi moi moi antiquísimo". "Se ten que chamar Álvaro que eu me acordo".

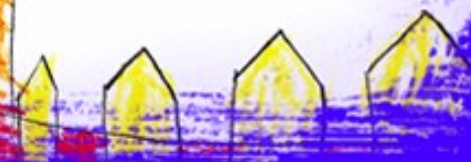

2. Castelo de Monterreal

EEI O Areal (Baiona)

"Es Baiona, es un castillo, yo creo que se llama castillo de Baiona". "Yo estuve dentro". "Un castillo es para proteger a los caballeros malos". "Es una fortaleza, es para proteger a la gente buena de la mala". "Es como una casa donde vivia la gente buena que está muerta porque vivia antes". "Vivian reyes y princesas en el castillo, está hecho de piedra". "Hai murallas alrededor del castillo para proteger a los caballeros". "Martin Alonso Pintón debió de vivir en el castillo". "Ahi es donde fui por el laberinto, tengo una torre, donde están las habitaciones de los reyes".

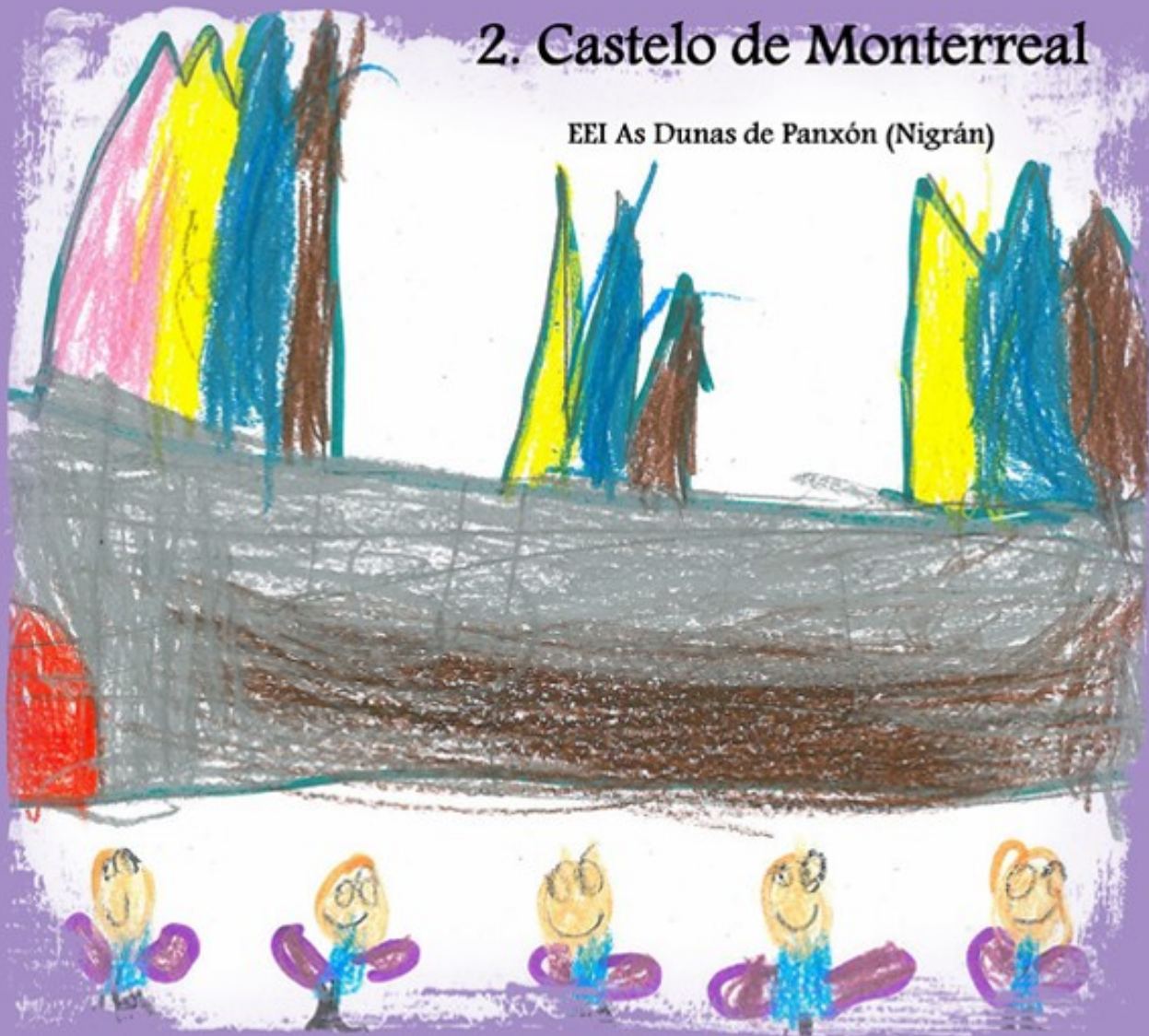

"Es el castillo de Baiona, aunque ahora es un hotel, pero antes era un castillo, se puede dar toda la vuelta al castillo y vi casas". "Yo lo conozco por dentro y hay unas esculturas muy muy bonitas de piedra de unos reyes y una bola del mundo". "Antes ese castillo estaba protegido por guardias, por guerreros". "También había muchos arqueros protegiendo con arcos, con lanzas, espadas...". "Había cañones y escudos". "Es una casa enorme, es una casa grandísima con unas torres". "Es algo medio cuadrado que tiene unas colinitas con puntos". "Es una casa solo que con puntitas". "Es medieval, de los guerreros medievales". "Si, si que es medieval". "Es una casa enorme, pero es más pequeña que un rascacielo". "Es de la época de las carabelas, de la pinta". "La pinta, ese barco atacaba el castillo porque allí había piratas y los arqueros y los caballeros defendieron el castillo". "Lo construyeron los romanos medievales". "No, no, lo construyeron los guerreros, fixeron con cemento e ladrillo". "Non! O fixeron con pedras moi pegadas". "Tardouse moitísimo tempo en facelo". "Dentro hai un edificio y muchos árboles y una celda y cañones". "Ahi se puede dormir, es un hotel ahora". "Se chama o Castelo de Baiona".

2. Castelo de Monterreal

EEI As Dunas de Panxón (Nigrán)

3. Dolmen de Axeitos

EEI da Carballosa (Porto do Son)

"E onde estaban os mortos, os mortos dos antigos". "Se vamos ahí, non vemos os mortos, só se ven fósiles". "É pequeno, bueno, non, é un poucoño grande". "Pero non o é máis ca un tren de carbón!". "É a catedral de Xuño". "Non oh! Que dis oh! É o Dolmen de Axeitos! Non ves que é máis vello?". "Está un poucoño lonxe porque eu fun en coche". "O fixeron os de antes, porque é un cemiterio de antes, dos antigos". "Xa sei porque me dicídes que non é a catedral, porque se fose a catedral tiña que estar nun País, e esto está aquí". "É gris porque son pedras".

3. Dolmen de Axeitos

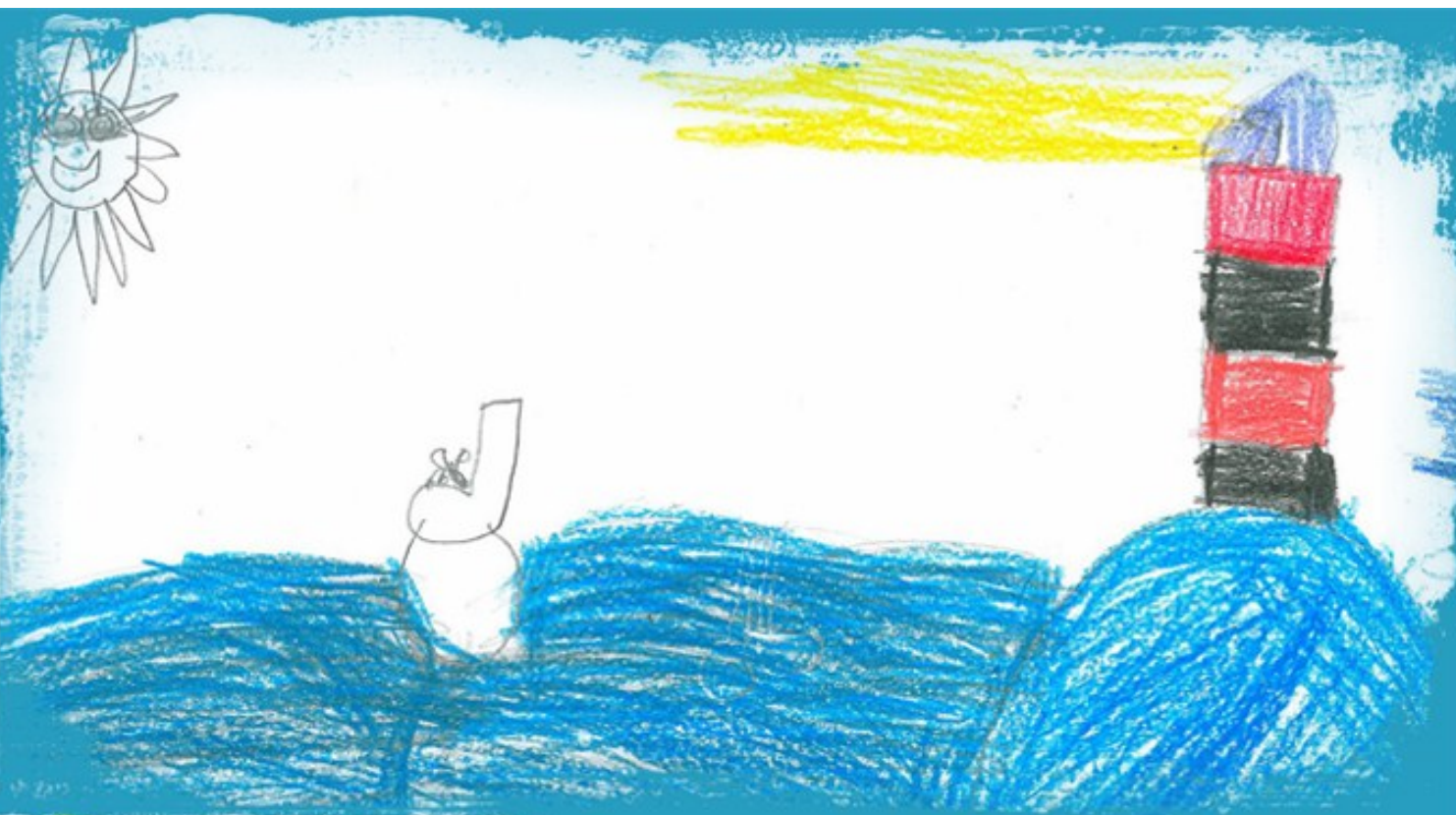
CEIP de Artes (Ribeira)

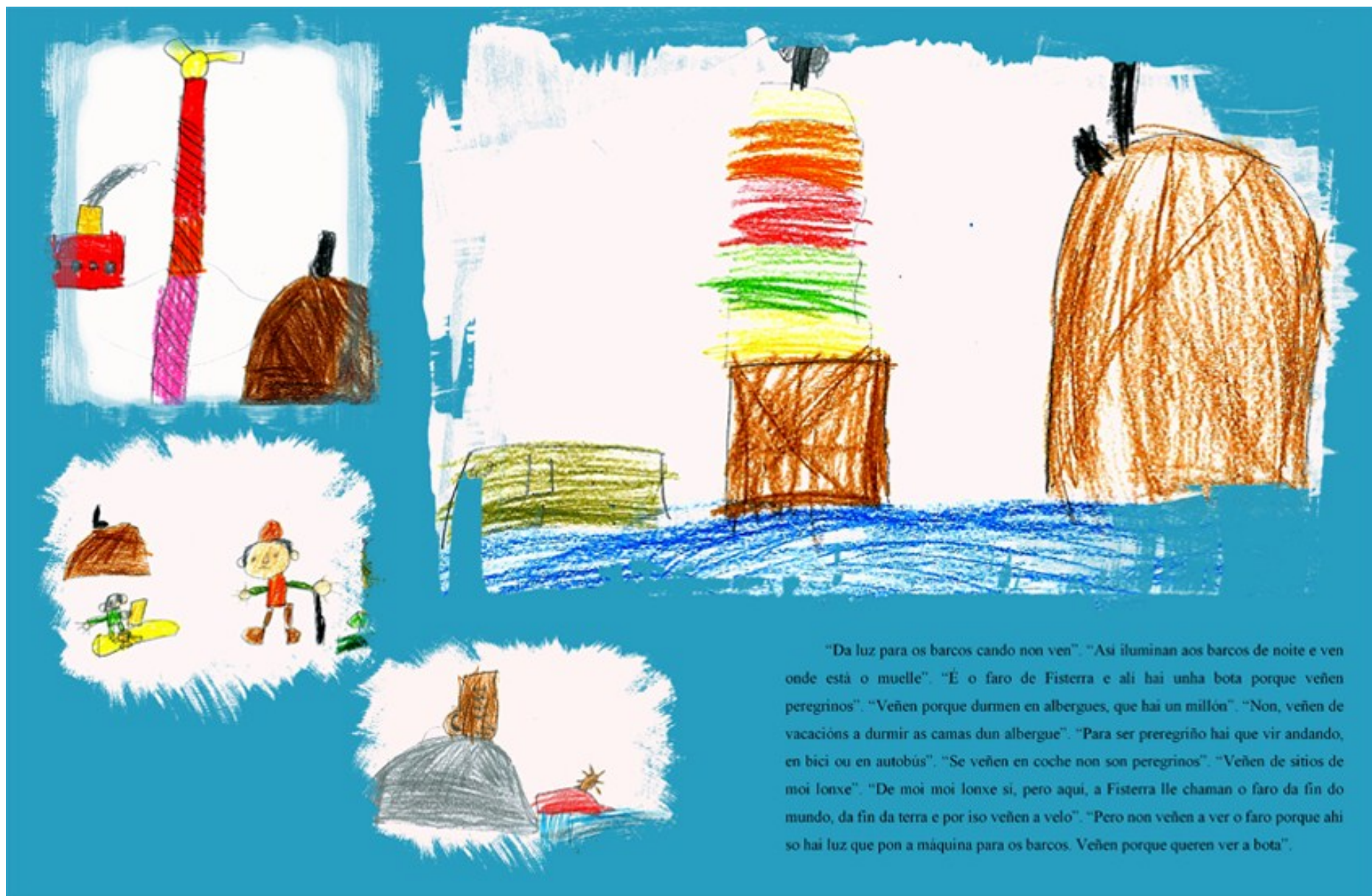

"É como unha casita peque e vella porque cando fomos había arañas, pero non moi vella tampouco porque non estaba rayada". "É unha pedra, non se chamaba pedra?" "Era para agacharse da chuvia, non era para durmir". "Para saír e entrar tiña un pequeno burato coma unha ventá". "Está un pouco lexos porque está en Boiro".

4. Faro de Fisterra

CEIP Mar de Fora
(Fisterra)

5. Fortaleza de Monforte de Lemos

CEIP Monforte de Lemos (Monforte de Lemos)

"Es el Castillo de Monforte". "No, se llama de San Vicente". "Hace siglos que ya no vive nadie allí". "Dentro del Castillo hay escaleras y hay habitaciones con trajes de caballeros". "Aquí no vivían reyes, eran el conde y la condesa de Lemos". "En el castillo hay dos torres, una pequeña y una grande". "Antes las dos eran grandes, pero a veces tiraron cañones y se rompió y por eso ahora es pequeña y le queda solo un cacho". "Está en un sitio muy alto del monte de San Vicente, desde allí se puede ver todo Monforte, el río Cabe. Se ve todo Monforte y también otros pueblos como el Gadi's".

"Lo hicieron allí arriba y no al lado del río porque si se caen las piedras y alguien quiere nadar en el río se morre". "Antes no tenían luces, entonces solo podían entrar en el Castillo de día".

5. Fortaleza de Monforte de Lemos

CEIP Virxe do Carme (Sober)

"Es el castillo de Monforte". "Un castillo es donde viven las princesas, e a miña mamá traballa ali, hai xente que durme ali, duermen ali porque tienen camas". "Está en una montaña alta porque les gusta estar altos para ver mejor las cosas". "Ahora no castillo podemos comer, podemos jugar con peluches, eu o sei porque a miña mamáe a jefa de ali". "E moi vello e algo novo porque ten a temporada no medio". "Por dentro é negro, é de pedra porque senón non se ten e cae, ten máis pedra e cemento ca ladrillo, porque así se sujeta o castillo, porque se un vai durmir ali e cae, pois more un". "A torre é para refugiarse da chuva e ese castillo no tiene tejado".

6. Mosteiro de Carboeiro

CEIP de Merza (Vila de Cruces)

"É donde dan misa, ten a porta agachada". "Parece unha igrexa, parece a de Carboeiro, ali hai unha igrexa antiga". "Ali se poden ver uns videos, e hai uns pinchos". "Esta é unha casa de curas, é onde rezan, porque ali vin un cura rezando". "Ten unha cousa que está moi oscura e hai que ir con linterna, e hai que entrar por outra porta". "Ten escaleiras de caracol". "Ten varias plantas e moitas ventanas". "É de pedra, pero pedra pedra, que non ten cemento".

"Pero se o cemento é pedra, oh!" "O Tellado creo que era de teja, e tiña moitas portas". "Ten unha ventana redonda de cada lado". "Esta en medio do monte porque xa morreron todos e como era onde daban a misa querian non ter vecinos". "É máis grande ca o cole, moito moito máis".

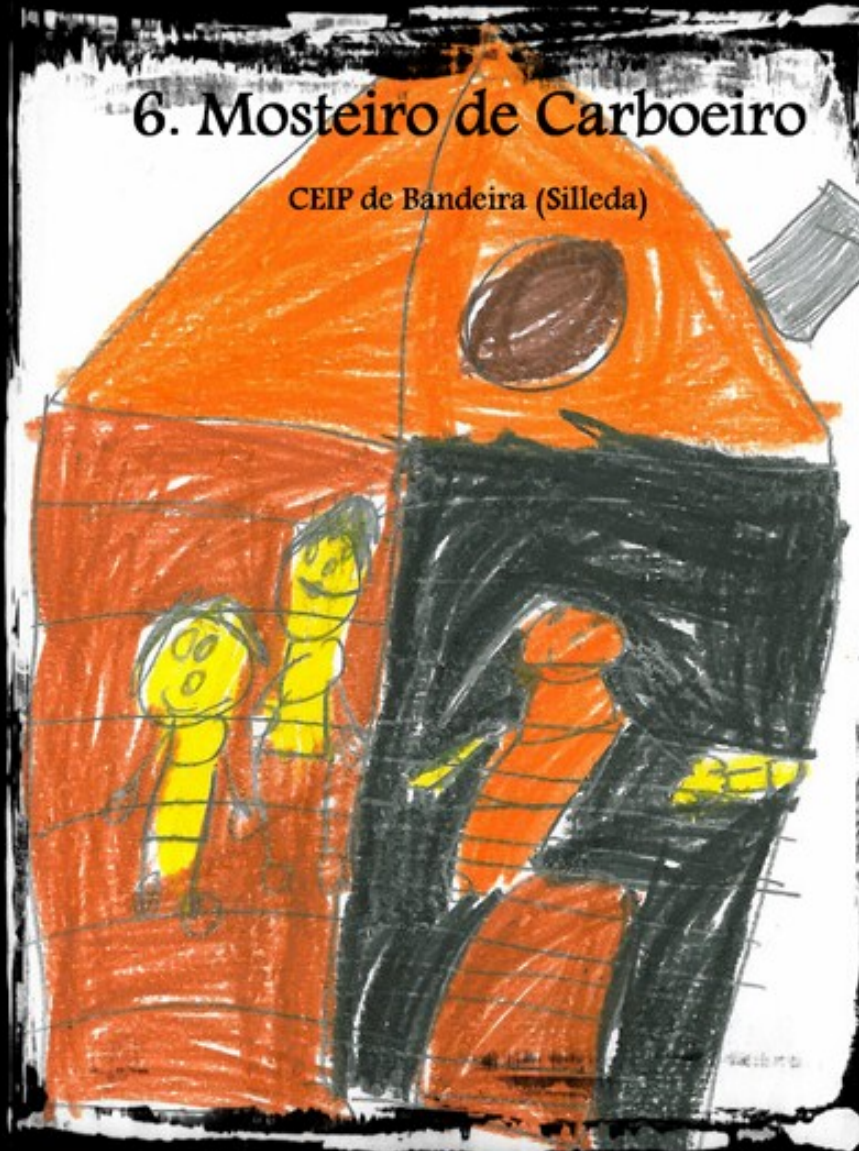

“É Carboeiro, é o mosteiro de Carboeiro”. “É onde vivían antes os curas, porque agora viven en casas que é o normal”. “É moi moi vello”. “Ali había unha cousa para comer e despois fomos”. “Hai que subir uns escalóns. Entramos, porque ali había un espectáculo de monicreques”. “Ten unhas cousas moi alargadas que parecen ventanas, pero non o son porque non teñen cristais”. “Claro, é que as ventanas teñen que ser cuadradas e ter cristais e esas non o teñen porque son coma palitos, entón non poden ser ventanas, son para mirar”. “Está feito de pedra e o Tellado é de ladrillo, e o mirador que ten arriba e ao que se sube por escaleiras redondas, é de ferro pintado”. “Hai que baixar unhas escaleiras cunha linterna, parecía como un garaxe ou un faiado moi mo oscuro”.

6. Mosteiro de Carboeiro

CEIP de Bandeira (Silleda)

7. Pantallas

CEIP Rosalía de Castro (Xinzo de Limia)

"É unha pantalla, é do carnaval". "É algo que sae por carnaval, teñen moitas bolas que se fan con porcos, as buxigas. Fan moito moito ruído pero as veces rompen". "Na careta ten barba. As caretas son de cartón, son duras e sirven para moitos carnavales". "A xente que non está disfrazada a collen, como aos homes para que paguen os viños". "Na cintura levan campanas, os maiores levan tres tiras, teñen tamén unha capa chea de medallas e con cascabeles". "A roupa, os pantalóns e a camiseta, teñen que ser sempre brancos. A careta ten barba, para que non se lle veza o pelo, levan unha capa que lles tapa". "Cando camiñan, van saltando de puntillas, así, vedesme? É así! E van golpeando unha vexiga, uy! Buxiga! Coa outra".

"Saen só o día dos corredoiros, das pantallas en entroido". "Os que saen de noite non son pantallas, son espantallos". "Non oh! Si son pantallas, pero se chaman pantallós". "As pantallas só poden ser homes, porque eu vin só homes". "Non! Non! Tamén poden ser mulleres que tamén podemos ir que eu teño o traxe e vou con mamá e papá e imos os tres!". "Ademais, para ser pantalla tes que estudar moito". "Hai que intentar que non te recoñeza a xente, que non te vexan os pendentes nin os anillos, para que non sepan que eres muller". "E non dicides como falan as pantallas!! Pero xa o digo eu: au, au, au, au". "O entroido de aquí coas pantallas dura moito, moito. As pantallas saen todos os días saen!! tamén poden levar un pañuelo e guantes".

7. Pantallas

CEIP Antonio Vázquez (Rairiz de Veiga)

"Pantallas!! É cando é festas!". "Son de Xinzo, Saen en carnaval". "As pantallas levan as buxigas, fanse coa vexiga da porco e eu como non teño porco, é o que me falta do disfraz". "Levan unha máscara, é como se fora de verdade". "As pantallas comen aos homes para facer risa e as chicas tamén". "Levan campanillas na barriga". "As pantallas duran moitos días". "A máscara ten barbas, ten tamén un sombreiro que pintaron e leva unha tela que cae". "Para ser pantalla, hai que ter o disfraz e ser neno ou nena porque un can non pode ser pantalla". "Pero non saen todo o entroido, hai un día especial no que empezan a sair".

8. Torre de Nogueirosa

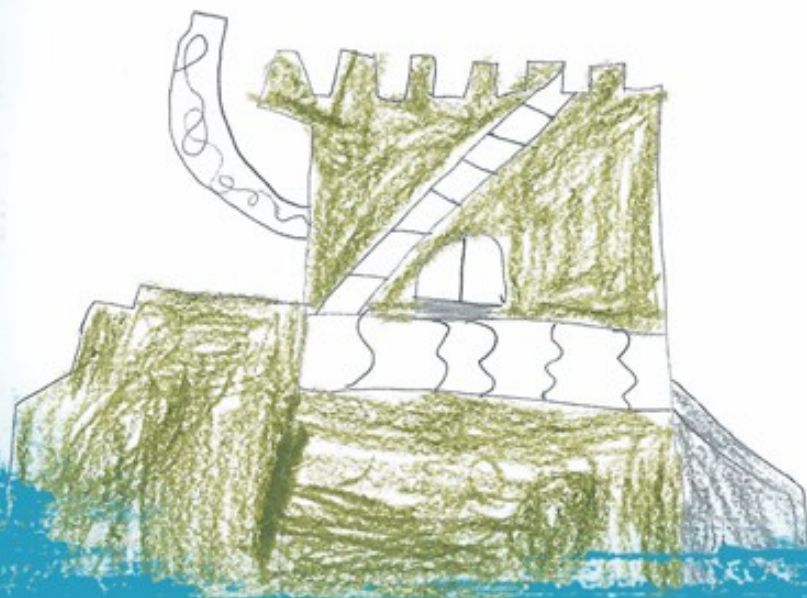
CEIP Plurilingüe de Andrade (Pontedeume)

"Es el Castillo de Andrade". "Antes, mucho mucho antes, hacían guerras con los castillos y había princesas". "Antes no había casas, sólo había castillos". "Antes vivían princesas y príncipes y reinas y venía un caballero e cuidaba das princesas". "Os cabaleiros teñen todo armas polo corpo, son moi peligrosos". "É un castillo moi moi vello". "Está roto, rompeu cando lle tiraron bombas e pedras das catapultas. Se ve desde la carretera de Pontedeume. Está lonxe, máis ou menos, a la altura de ocho". "Está rodeado de árboles, porque cando paso por ali é todo monte". "Se chama así porque está en Andrade". "Está no alto dunha montaña, o fixeron tan arriba para que tiveran que subir máis escaleiras para coller logo á princesa". "Se llama de Andrade porque había unha familia que lo hizo que se chamaba Andrade".

8. Torre de Nogueirosa

CEIP Mosteiro de Caaveiro (A Capela)

"É un castelo, pero non é para os reis magos, nel viven un rei e mais unha reina, os cabaleiros e os cabalos". "Os cabaleiros son os que se sentan nos cabalos, hai outros que son escudeiros porque traen as espadas e os escudos e serven para defenderte das espadas afiadas que te matan e pinchan e te poden atravesar o corpo, e todas estas armas están feitas de ferro". "É o castelo da súa casa, aí vivían os que diximos". "Está abandonado porque a xente que vivía alí morreu, e porque o castelo está viejo porque non hai nada que comer". "É moi antigo". "Que non! que é así porque toda a xente xa morreu por eso é vello". "Non, é porque ten musgo pola parede". "Ten moi poucas ventás. O castelo ten unha torre e un muro que serve para que os animais non se escapen". "É para defendelo da xente que o quere romper, que xa o rompeu un pouco porque está un pouco roto, aínda que é de pedra". "É o de Pontedeume, está arriba dunha montaña ao lado do mar". "A porta se rompeu porque houbo unha tormenta". "Non! porque non ten visagras, ten escaleiras para subir e baixar. Hai unha sinal, está feito na zona da Capela".